

БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН

unicef
НҮБ-ын Хүүхдийн сан

ТЫВА ДЫЛ II

ТЫВА ДЫЛ II

Тыва дылды өөредип турар сургуулдуң II ангиңың өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир кижиге бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Чогааткан бөлүк:

Бөлүктүң баштыңы: Х.Гансүх, филология эртемнериниң кандидады, Моол күрүнениң Өөредилге институтунуң эртем ажылдакчызы

Кежигүннери: Баян-Өлгий аймактың, Цэнгэл сумуннуң II сургуулдуң башкылары
Х.Батсүх
З.Нарантуяа
Н.Мөнххүү

Редактору: М.В. Бавуу-Сюрюн, филология эртемнериниң доктору (Sc.D), Тыва Республиканың күрүне университетиниң профессору

Техник редактору: Т.Нарангарав, докторант, Моолдуң күрүне университетиниң башкызы

Чурукчу: Г.Хонгорзул

Парлалгага белеткээн: А.Чинбат

Х.Батсүх, Х.Гансүх, Э.Нарантуяа, Н.Мөнххүү

ТЫВА ДЫЛ II

Тыва дыл өөренип турар II ангиниң
өөреникчилеринге болгаш тыва дыл өөрениир
кижи бүрүзүнге таарыштыр чогааткан.

Ийи дугаар үндүрүлгө

Садары хоруглуг

Улаанбаатар
2023 чыл

DDC
494.33'023
Г-232

ӨӨРҮҮШКҮН

Ук өөредилге номун чогаадырда, сөзүглел чыып үлүг хуузун киирген башкы Д.Ариунаа, Э.Одгэрэл, З.Буянгаа, Ж.Оюун, Х.Нарангарав, Ж.Чимэддорж, Б.Нармандах, С.Алтанзул, Д.Баяраа, Д.Торнойларга улуг өөргенивисти илередип тур бис.

ТАЛАРХАЛ

Энэхүү гарын авлагыг боловсруулахад үнэтэй санал өгч, хувь нэмрээ оруулсан багш Д.Ариунаа, Э.Одгэрэл, З.Буянгаа, Ж.Оюун, Х.Нарангарав, Ж.Чимэддорж, Б.Нармандах, С.Алтанзул, Д.Баяраа, Д.Торной нарт талархал илэрхийлье.

ТАНЫЫР ДЕМДЕКТЕР

Бижиикей

Домактажыыкай

Номчуукай

Бодаакай

Дыңнаакай

Шээжилээкей

ISBN: 978-99973-63-34-3

ДОПЧУЗУ

Шыдаар бис (яриа сайжруулах хичээл: “Бид чадна”)	4
Дыштанылга (яриа сайжруулах хичээл: “Амралт”).....	6
Күсү ажыл (яриа сайжруулах хичээл: “Намрын ажил”)	8
Даптаакай (Давтацгаая)	9
Тос айның бири (9 сарын 1)	17
Мээң өг-бүлөм (Миний гэр бүл)	26
Мээң адажым (Миний найз)	34
Өг (Гэр)	40
Мендилээшкин бжиикей (Талархал бичье).....	47
Беш чүзүн малым (Таван хошуу мал минь)	55
Мээң чуртум (Миний нутаг)	63
Чүгө? (Яагаад?).....	70
Шаг чаагай, шагаа чаагай (Цагаан сар)	77
Кажык (Шагай).....	83
Дыңнаакай, домактажыкай, номчуукай, бжиикей (Сонсьё, ярья, уншъя, бичье).....	90
Чонум аас чогаалы (Ардын аман зохиол)	99
Тыва чемнер (Тува үндэсний хоол)	106
Өөреникчилерниң бжиир чогаадыглары (Сурагчдын зохион бичих эхүүд)	114
Өөреникчилерниң бжиир эдертиглери (Сурагчдын цээжээр бичих эхүүд)	115

ШЫДААР БИС

Чурукту көргөш, домакташкар.

1

2

Дыңнап шыдаар мен.
Аайтып шыдаар мен.
Номчуп шыдаар мен.
Бижип шыдаар мен.
Санап шыдаар мен.

3

4

5

6

7

Ырлап, бүжүглөп шыдаар бис.
Чуруп, кылып шыдаар бис.
Кажыктап, ойнап шыдаар бис.

8

9

ДЫШТАНЫЛГА

Чурукту кичээнгейлиг көргөш, домакташкар.

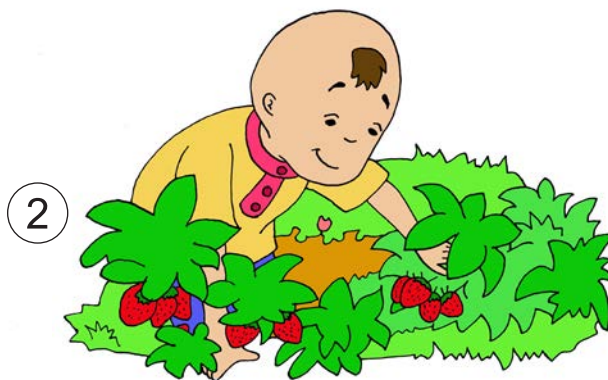

КУСКУ АЖЫЛ

Чурукту кичээнгейлиг көргөш, домакташкар.

Ажык болгаш ажык эмес үжүктер

1. Кежикке дузалажып, ажык, ажык эмес үжүктерни ылгап бижигер.

а, л, м, о, ө, п, р, с, ш, ү, у,
х, ч, б, в, ь, е, ы, д, э, ц, г,
ж, к, т, з, и, ң, й, н, щ, ь.

Ажык үжүк

.....

.....

.....

Ажык эмес үжүк

.....

.....

.....

2. Кежик кандыг үжүктерни биживээн? Оларны кандыг үжүктер дээр? Бижиш, адагар.

Үлегери: .....

3. Чирвештиң аайткан сөстөрүн номчууш, оларга сөс каттыжыышкыны чогааткар.

шевер   амданныг

   эдик   оол

ажылсак   чем

4. Чогааткан сөс каттыжыышкынын ажыглап, домак чогаадып аайткар.

Үлегери: Шевер эдиктиг оолдар чараш көстүүр.

Чымчак болгаш кадыг ажык үжүктөр

1. Чечен сөстү шеверлик бижип алгар. Сөс бүрүзүндө чымчак ажык үжүктүң адаанан бир, кадыг ажык үжүктүң адаанан ийи шыйгар.

Эки кижиге көргөнгөн аайтыр,
Бак кижиге чигенгөн аайтыр.

2. Ажык үжүктөргө ийи чарып бижигер.

а ы о у э и ө ү

Кадыг ажык үжүк

.....

Чымчак ажык үжүк

.....

3. Кыска болгаш уздар адаар эжеш сөстөргө тып номчугар.

4. Таарыыр ажык үжүктү бижигер.

Чер атп...с мерг...н бол,
Черг... олурб...с сергел...ң бол.

Адан...ң сургаал... – алд...н,
Иен...ң сургаал... – эрт...м.

Эртеж... киж...,
Эзерл...г аътк... таварж.....р.

5. Көзөнгө өңдөр аттарын тып, номчугар.

г	в	б	о	ц	э	д	э
ш	о	о	к	а	р	а	к
ө	х	р	ы	ч	х	н	ө
ж	к	а	з	я	с	б	к
с	а	р	ы	г	ү	х	ж
м	г	у	л	а	н	а	д
н	о	г	а	а	н	р	ч
л	к	ы	с	н	п	а	у

6. Үлөргө таарыыр чымчак болгаш кадыг ажык үжүктү сөстөргө тып айткар.

Узун болгаш кыска ажык үжүктөр

1. Кыска ажык үжүктөрни узадыр адап, бижигер.

бар - баар, хар - ....., бир - ....., сүр - ....., сын - .....,
эки - ....., өрө - ....., дүн - ....., көр - ....., сук - .....,
бер - ....., чон - ....., чуга - ....., өң - .....

2. Көвей сек орнунга кыска ажык үжүктөрлиг сөстөрни тып бижигер.
Оларга домак чогаадып аайткар.

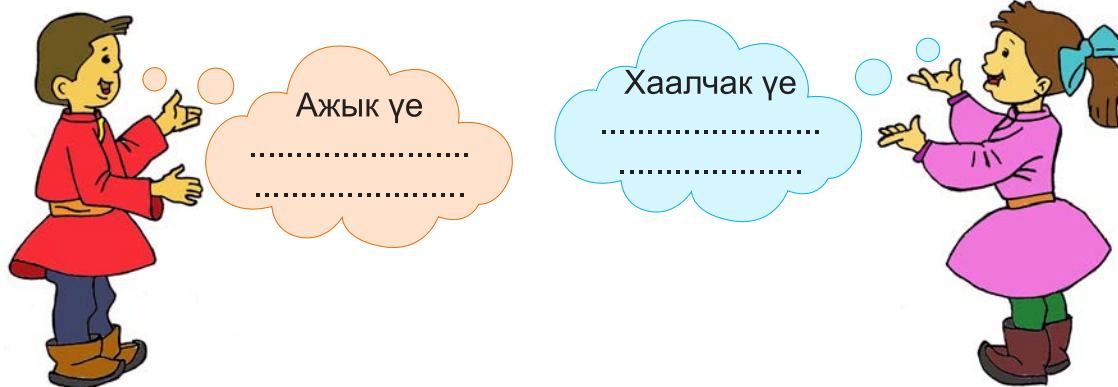
оон - он, дааш - ....., суун - ....., суук - ....., өөк - .....,
хаап - ....., тараа - ....., кедээр - ....., хаар - .....,
дагаа - ....., чоок - ....., адаа - .....

Сөстүң үези

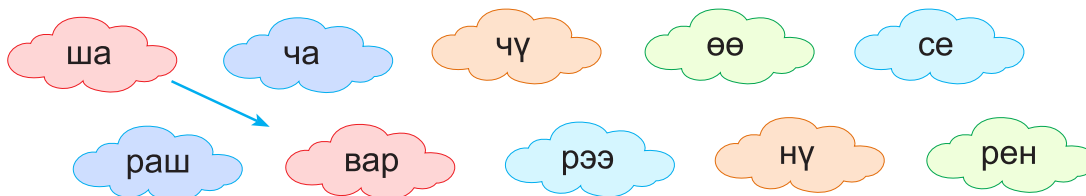

1. Сөстөрни ажык болгаш хаалчак үеге ылгап бижигер.

Сөстөр: хаа, бо, ол, өл, өң, аас, диш, шил, хол, лаа, өөм

2. Сөстүң үелерин аразынга чиге холбап, сөс чогааткар.

3. Сөстүң үжүктөрүн ажыглап, сөс чогааткар. Кым көвей сөс тывар?

у р у г л а р ы н г а

Чижээлээрге: арга, ...

4. Сөс бүрүзүндө каш ажык үжүк бар?

шагда, кептиг, өшкүгө, оолдар, кидис, турарывысты, аңчының, хүнде.

Сөсте турар ажык үжүктүң санынан сөстү үеге чарар. Сөсте каш ажык үжүк турар, ынча үе турар.

5. Сөстөрни үеге чарып бижиинин кичээнгейлиг көргөр.

бу-рун, шаг-да, ча-ра, кеп-тиг, ка-да-рып, хоо-чун-нар.

6. Үлегерге таарыыр сөстөрнен тып бижииш, аайткар.

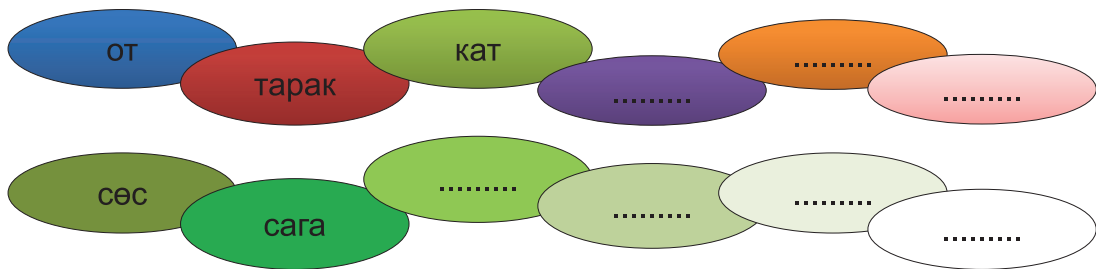
1 үелиг сөс	2 үелиг сөс	3 үелиг сөс	4 болгаш оон көвей
бир, ...	эр-те, ...	бо-лур-га, ...	бе-де-ге-лиг, ...

7. Үеге чарып бижиин сөстөрни номчугар.

8. Сөс шурун ойнагар. Сөстүң соңгу үжүүнен эгелээн сөс аайтыр.

Сөстөрнi таныыкай

1. Сөстүң үжүктөрүн чиге тургускаш, сөстөрнi тыпкар.

а. лыкзы

б. жедкө

в. лачын

г. награ

2. Тыпкан сөзүгөрнi үелеп бижигер.
Оларга домак чогааткар.

3. Одуруг бүрүзүндө өске уткалыг бир сөстү тыпкар.

- а. көк, ак, даш, ногаан, шоокар, сарыг.
- б. аяк, үзүк, кыдырааш, ном, шугум, сүңкүк.
- в. ааршы, өреме, курт, паш, ээжигей, быштак.
- г. ийи, үш, он, сес, беш, хар.
- д. тур, бар, чор, көр, тар, хаг.
- е. хой, мыс, инек, өшкү, төве, аът.

4. Домактарны номчугар. Өөреникчи кижини кандыг болур?
Бодалыгарны айткар.

Эдик, хевин
шевер кедер.

Хүннүң
онаалгазын
кылыр.

Кичээлге
кичээнгейлиг
олуруп,
идепкейлиг
киржиир.

Адаштарынга
дузалажып,
аразынга эптиг
турар.

Сургуулга,
ангиге хок
кагбас.
Орнунга шевер
олулар.

5. Айтырыгга харыылап, шын харыыны тыпкар.

Үшке он бирни немээрде, каш болур?

- а. он беш   б. он дөрт   в. тос

Аачаңның аачазы сеңгээ кым болур?

- а. эже   б. даай   в. ага

Хойнуң төлүн ..... дээр.

- а. анай   б. бызаа   в. хураан

Ангиде чээрби сес оолга немеп чаанан дөрт оол келген. Ам ангиде каш оол бар?

- а. үжен   б. үжен бир   в. үжен ийи

Дош ..... эриир.

- а. чазын   б. кыжын   в. күзүн

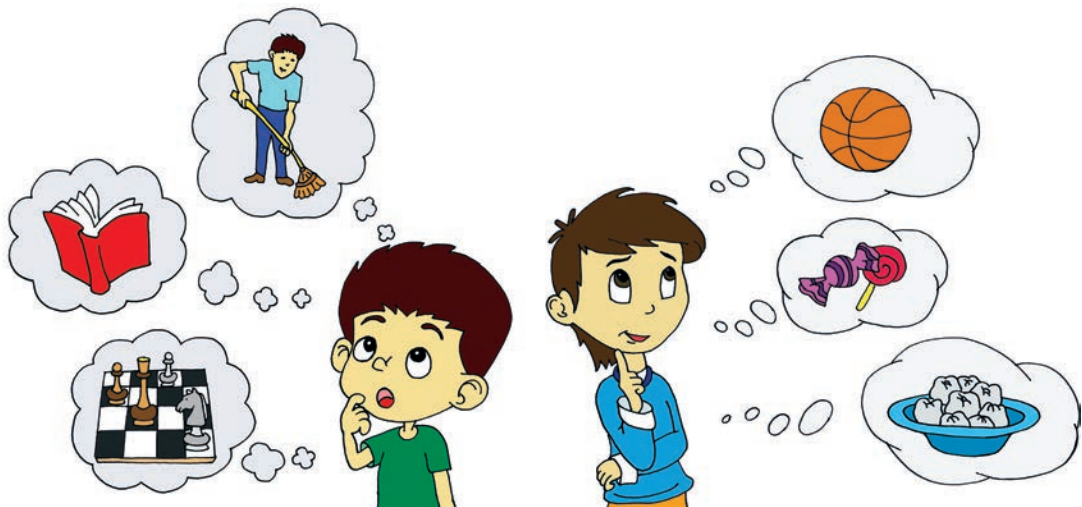

6. Дүрген чугааны чиге, дүрген аайтып өөрөнгөр.

Хаай мужуяр,
Эдик дойтуяр.

7. Чурукту кичээнгейлиг көргөг, Кежик билен Калдар-оолдуң бодалын домакташкар.

8. Айтырыгларга харыылагар.

- Кежик чүнү бодаан?
- Калдар-оол чүгө чем бодаан?
- Кежик чүгө ном бодаан?
- Чадыраа билен бөмбүк ойнаары кандыг дузалыг?

9. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Сөзүглелден чүнү билип алдыгар, домакташкар.

Дуза

Уруг-дарыы чок кырган аарып калган. Кожая өгнүң оолдары, улуг улустары ону чааскаандырзын кагбайн, карактап, дузалажып турган.

Уруглар инектерин саап бээр. Бичии оолдар оккулар одун өггө чоокшуладып каар. Улуг улустар дүне кыдыынга хонуп, чем суун белеттеп берип турган.

- Сөстүң тайылбыры

Үлегери: карактаар – азыраар дээн уткалыг

- Оолдар, уруглар чүнү кылып дузалашкан?
- Дуза деп сөске домак чогаадып бижигер. Бо сөстү моолдап чүү дээр?
- Сөзүглелди дагын номчууш, шын харыыны + деп демдеглегер.

- Инектерин саап берген.
- Тон даарап берген.
- Оккулар одун чарып берген.
- Кажая тудуп берген.
- Чем суун белеттеп берип турган.

10. Дүрген чугааны аайтып өөрөнгөр. Шээжилеп алгар.

Салгынназа,	Хүннезе,
салгынназын,	хүннезин,
сарыг чечек	хүрең чечек
саглаңназын.	хүлүмзүрзүн.

О.Сувакпит

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Сөстөрдө каш ажык, ажык эмес үжүк бар? Шын харыыны тыпкар.

- а. артыш
1. 2 ажык, 3 ажык эмес үжүк
  2. 2 ажык, 2 ажык эмес үжүк
  3. 1. ажык, 3 ажык эмес үжүк

- б. өшкү
1. 2 ажык, 3 ажык эмес үжүк
  2. 3 ажык, 1 ажык эмес үжүк
  3. 2 ажык, 2 ажык эмес үжүк

2. Сөстөрни чиге холбагар.

Чымчак ажык
үжүктүг сөстөр

- а. сөөк, эрги, эртем, өргөн
- б. эже, эне, ине, хөл, үңгүр
- в. ажык, орчалаң, чорук
- г. ыдык, уруг, оол, аал
- д. көжээ, эжим, өргүн, өрү

Кадыг ажык үжүктүг
сөстөр

3. а. узун, кадыг ажык үжүктүг 5 сөс тып бижигер.

....., ..., ..., ..., ..., ...

б. кыска, чымчак ажык үжүктүг 5 сөс тып бижигер.

....., ..., ..., ..., ...

4. Сөстөрни үеге чарып бижигер.

дуза, кептиг, аргасын, чемнер, амдангыг, сыын.

5. Одуруг бүрүзүндө өске уткалыг сөстөрни тыпкар.

- а. тур, бар, чор, көр, хар, хаг
- б. хымыш, аяк, кызыл, тавак
- в. дасын, бир, ийи, беш, он

6. Өөреникчиге хамааржыыр домактарны демдеглегер.

- а. онаалгазын кылыр
- б. аалдаар
- в. адажынга дузалажыыр
- г. ангиге хок кагбас
- д. хүнзедир удуур
- е. кичээлге идепкейлиг киржиир
- ё. эдик хевин шевер кедер

Кыдыраажывысты чиге хаяглаакай

1. Сөзүглелди номчууш,
домакташкар.

Ыяштар алдын-сарыг калбылыг болур.

Кат, оът-сиген, тараа, ногаа быжар.
Малдың сүдү хоюг, чаагай болур үе.
Өөреникчилер сургуулунга өөрүшкүлүг келир.

2. Үстүнде сөзүглелди дагын
номчууш, айтырыгга харыылагар.

- Чылдың кай үези?
- Улуг үжүктен бжиин каш сөс бар?
- Сөзүглелде каш домак бар?
- Домакташкар, сөзүглелге ат бергер

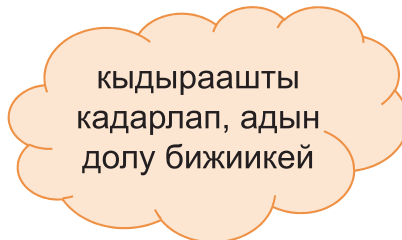
3. Кыдырааштың аттарын бодугар чиге бижигер.

4. Кыдыраашка канчап бжиир бис?

шоокарлавайн,
шевер, чаңгыс
өңнен бжиикей

кыдыраашты
кадарлап, адын
долу бжиикей

Үжүктөрнi чиге адаакай

1. Шүлүктү номчугар.

а. Чүнүң дугайында шүлүк?

б. Шүлүкте көргүскөн күстүң ончагайларын аайткар.

Күс

Оът-сиген оңуп,
Орчалаңның өңү алдынналыыр,
Кат чимисти чыыр,
Кайгамчыктыг чаагай үе - күс.

Чанар куштар дистинчип,
Изиг оранче углаар,
Сеткилге кышты сагындырар,
Кайгамчыктыг чаагай үе - күс.

Хаадарган Хөх-Ишгэн оглу Хийс

в. Шүлүкте “ң” үжүк кирген сөстөрнi тыпкаш, адагар. Тыпкан сөстөрнi дүжүрүп бижигер.

2. Улаштыр домакташкар.

- Сен чылдың кай үезинге дуралыг сен?
- Мен чылдың күскү үезинге дуралыг мен.
- Чүге?

**Сөстөрнiң шын бижилгезин доктаадып алгар.
Улаштыр бижигер.**

күс – күзүн

час – чазын

кыш – кыжын

тып – тывар

кас – .....

быш – .....

пас – .....

уш – .....

төк – .....

3. Тывызыктарны номчууш, тыпкар. Адаан шыйган үжүктөрни чиге адагар.

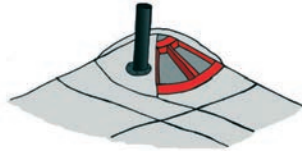

Хөмүр хара чавааны
Холдан тудуп болбас.

Хая крөсем, бодум иргин
Крбай алсам, цок иргин.

Кржээ крелир,
Эртен чанар.

Хүндүс крбулчун
Дүне дөрбелчин.

Шөлде крөк цонак цыдыр.

Бут цок, боду чүгүрер
Крарак цок, боду ыглаар.

Хүндүс өөнге турар
Дүне үнүп крелир.

4. Эгезинге “т”, “ч”, “к” бижиир сөстөрни чиге номчуп өөрөнгөр. Доктаадып алгар.

Чижээ: тыва, тайга, туман, турар.

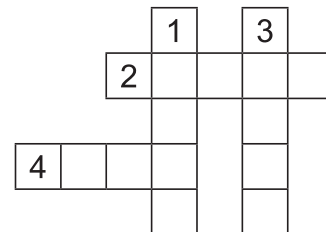
5. Үстүндө сөстөрни домактың утказынга таарыштыр бижигер.

- а. Күзүн үскен чаан соонда, даглар бажынга ..... тыртар.
- б. Кржээ чыдар, эртен эрте ..... бис.
- в. Бедик дагларлыг, аң-меңнерлиг, арга ыяштыг черни ..... дээр.
- г. Мээң угум .....

6. Домак чогаадып бижигер.

тыва мен
туман тыртар
тайгада
турар бис

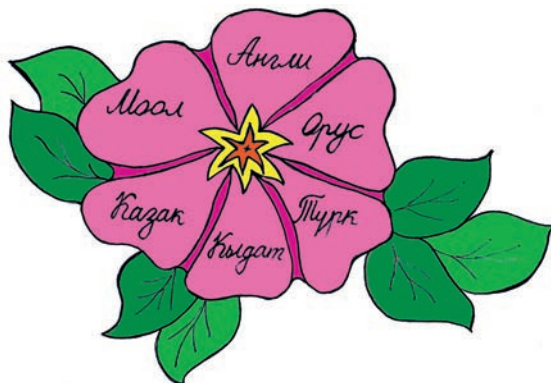

7. Шүлүктү номчугар. “т”, “д” үжүктөр кирген сөстөрнү чыып бижигер.

Орус, тыва, түрк болгаш оон-даа өске дылдар-биле төрелдежип хөгжүп орат төрээн дылым – тыва дылым.

Үлегер сөс, ыры-шоорнуң үнөр дөзү, чаякчызы, чиге, тода, ылап сөстүг чидиг чепсээм – тыва дылым.

Ч.Кара-Куске

8. Арагарда домакташкар.

- а. Кандыг, кандыг дылдар билир силер?
- б. Кандыг дылдарга домактажып шыдаар силер?
- в. Кандыг дылдар өөрениксээр силер?

Үлегери:

- Сен кандыг дылдар билир сен?
- Мен тыва, моол, казах дылдарны билир мен.
- Кандыг дылдарга эки домактанып шыдаар сен?

- Мен тыва дылымга база казах дылга эки домактанып шыдаар мен.

- Кандыг дылдар өөрениксеп тур сен?

- Мен моол дылды эки өөрениксеп тур мен.

- Чүге моол дылды өөрениксээр сен?

.....

.....

Сөстүң тайылбыры:
үлегер – үлегер сөс

9. Көвей сек орнунга б, п, х, к үжүктерни утказынга таарыштыр бижииш, номчугар.

б – п

...ар - ...ар
 ...аш - ...аш
 ...ак - ...ак
 ...ис - ...ис

х – к

...ар - ... ар
 ...ак - ...ак
 ...өр - ...өр
 ...аяа - ...аяа
 ...ой - ...ой
 ...үүй - ...үүй

10. Үстүнде сөстөргө домак чогаадып айткар. Үлегери:

Хой – эң ажыктыг мал. Силер кезжээ ойнаарыгарны койгар. Бичии уруглар бистиг чүвенен ойнавас. Боону “пис” кылдыр аткан.

11. Чечен сөстөрдө адаан шыйган үжүктерни чиге номчугар. Шээжилеп алгар.

Байның пажы улуг,
 Бактың бажы улуг.

Хараалдаваан боо дегвес,
Карактаваан төл көрбес.

12. Чурукту кичээнгейлиг көргөр, домакташкар.

- а. Сүңкүүгерни ашкар. Иштинде каш кезек бар?
- б. Кезек бүрүзүнге чүлөрни суп болур?
- в. Сээң сүңкүүң кандыг?

Доктаадып алгар:

- Сүңкүүгерни шевер тургускар.
- Иштинге чурумнуг суп тургар.
- Кичээлдиң хереглелин камныг хереглегер.
- Сүңкүүгерни черге кагбагар.

Кыдыраажыгарга шевер бижигер

Бир өңнен бижигер

“э (е)” үжүктү чиге бжиикей

1. Сөстөрнү номчууш, дүжүрүп бижигер. Бирги үенен соңгааргы ажык үжүктөрдө кандыг ончагайлар бар?

эдир, ээрем, эдерер, белек, белеткел, демдек, кээ, кичээл, серге, серээ, тева, ээн, чээрэн, сээк.

2. Көзөнөктө сөстөрдө “э” үжүктү канчап бжиинин кичээнгейлиг көргөш, чижектернен немеп адагар. Башкыгарның тайылбырын дыңнагар.

Үжүк	Сөс		
	Эгезинге	Ортузунга	Соонга
э	эжик, эрги	-	-
е	-	чечек, делдиген	ине, селеме,
ээ	ээргиш, ээлчи	эрбзэнчик, дээдис	серээ, өрээ

3. Көвей сек орнунга “ээ”, “е” үжүктөрнен таарырын бжишиш, номчугар.

Үск...н соонда ч...рни, д.....дисти куржаан чараш ч...л.....ш үнүп к...лг...н. Өң-өң ч...ч...кт...р частып үнг...н. ....н ч...рг... чоруурда м...н кортпаан м...н.

4. Тывызыкты тыпкаш, чуруун чуругар.

Дег-дег дээрге дегбес,
Дегбе-дегбе дээрге дээр. (...рин)

Быдаа чиир бооста чок тургаш,
Будук ижер кырынныг.
Башкы болур эртем чок тургаш,
Бижик бжиир салымныг. (д...мир-үжүк)

Доктаадып алгар: инчиек

5. Үлегерни ажыглап, “инчиек” деп сөске домак чогаадып бижигер.

1. Хураанны инчиекке суггар.
2. .... хураанны инчиекке суггар.
3. .... хураанны инчиекке суггар.
4. .... инчиекке суггар.

Медээ болгаш айтырыг домаан билип алаакай

Чүнү кылып тур сен?
Онаалгам кылып тур мен.

1. Айтырыгга харыылагар.

- Үстүндө каш домак бар?
- Олар кандыг утканы илередип тур?
- Домактарның соонда кандыг демдек кагган? Оларны билир сен бе?

2. Башкының айтканын доктаадып алгар.

Чүвени медээлеп турар домакты медээ домаа дээр. Медээ домааның соонга сек каар. (.)

Чүвени айтырып (сурап) турар домакты айтырыг домаа дээр. Айтырыг домааның соонга айтырыг демдээ каар. (?)

3. Домактарны номчугар. Медээ болгаш айтырыг домаан ийи кезекке ылгап бижигер.

- Башкының сөзүн кичээнгейлиг дыңнап, чиге харыылаар бис.
- Улугларның сөзүңге кирер силер бе?
- Дуңмаңны аргадап, чемгерип, азыраар сен бе?
- Күзүн улус кышка белеттениир болгаш улуг чай чок турар.

Медээ домаа

Айтырыг домаа

.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

4. Домактарны номчууш, бижирде бижик демдектерин кагар.

кыжын үскен чаар ба адажымның өөңге бардым эжем доруг аъдын мунар дуралыг хүннүң ногаалыг чем чигер онаалгаң кылдың ба

5. Домактарны номчууш, айтырыг домаа кылдыр өскерттип бижигер.

- а. Куштуң уязын үрээп, хол дээп болбас.
- б. Авамба дузалажыыр мен.
- в. Куштар күзүн чылыг оран куду ужар.
- г. Дыштанылгада оолдар өөнге чанар.
- д. Кичээл эрте эгелээн.

Үлегери: Куштуң уязын үрээп, хол дээп болур ба?

6. Кежикке дузалашкар. Сөстөргө ба? бе? деп сөстөрниң кайзын холбаар? Оларны ийи чарып бижигер.

барган, билир, алган, көргөн, хаар,
эдерер, даараар, кирер,
бижиир, номчуур,
харгыжар.

Үлегери: барган ба? билир бе?

ба?

бе?

---

7. Айтырыг домаан медээ домаа кылдыр өскерттип бижигер.

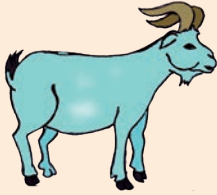
- а. Сөстүң утказын билип алдыгар ба?
- б. Сарыг-Даа деп кижини билир силер бе?
- в. Сен тоннуң шилбизин даарап шыдаар сен бе?
- г. Кичээл соонда харгыжаакай ба?
- д. Өөреникчилер кичээлинге эрте барган ба?

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

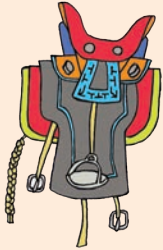
1. Кыдыраашты хаяглааны шын ба?
Шын эмес болса чазап бижигер.

2. Чуруктарны чиге адап бижигер.

.....

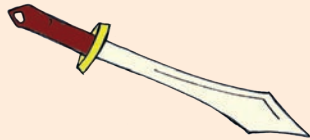
.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. Домактарның соонга бижик демдектерин каггар.

- а. Номчуп өөрөндигер бе
- б. Кыдыраашка шоокарлавайн шевер бжиир
- в. Кыдыраашты кадарлаар ба
- г. Көвей өң холуштур биживес
- д. Сүңкүктүң иштингер херекселдерин чурумнуг суггар

4. Сөстөргө ба, бе сөстөрни чиге холбагар.

билир
кирер
эдерер ба?
харгыжар
шыдаар бе?
санаар
кылыр
келбес

Чиге чогаадып, домактажып өөрениикей

1. Өг-бүлегерни таныштырып, арагарда домакташкар.

- а. Сээң өг-бүлеңде каш кижиге бар?
- б. Өг-бүлегерде кымнар турар?
- в. Ачаң, аваң кайда ажылдап турар?
- г. Өөгөргө чүнү кылыр дуралыгы силер?

2. Үлегерниң аайынан бижииш, айткар.

Мени ..... уруу (оглу) ..... дээр.
Мээң аачамның адын ..... дээр.
Мээң авамның адын ..... дээр.
Мээң агамның адын..... дээр.

3. Өг-бүлезин таныштырап төлевилел.

- а. Таныштырарда дарыйгы төлевилелди ажыглагар.

Домактаныр төлевилел:

- Бодунуң дугайында
- Ача, авазының дугайында
- Ага, угба, дуңмазының дугайында
- Дыңзыг, тода аайтыр

- б. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, домаагарга ажыглагар.

Доктаадып алгар:

аачам – аачамның
авам – авамның
агам – агамның

эжем – эжемниң
энем – энемниң
угбам – угбамның

4. Бодугарны таныштырып бижигер.

Мен аалдың ..... оглу мен. Мен ..... чаштыг мен. Мен ..... чылдыг мен. Мен ..... өөрениир мен. Мен ..... дуралыг мен. Мен агаларымнан кады ..... барган мен.

5. Чечен сөстү тайылбырлагар.

Дуңмалыг кижидыш,
Угбалыг кижидыш.

6. Шүлүктү номчугар.

а. Шээжилеп алгар.

Аалдың улуг оглу

Кырында улуг чүктүг,
Кырга чүткүүн теңе көөркүй.
Артында көвей дуңмалыг,
Аалдың улуг оглу көөркүй.

Чүьктүң улуун көдүрер,
Адан теңе бир чаагай.
Чүве-ле болза дуңмаларым дээр,
Аалдың улуг оглу бир чаагай.

Аптыраа савазын сенип чүдүрер,
Адан теңениң чүгү бир аар.
Аданың артынан ада болур,
Аалдың улуг оглунуң чүгү бир аар.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

б. Домакташкар.

- а. Шүлүктү аянныг номчугар.
- б. Шүлүкте чүнүң дугайында көргүскен?
- б. Адан теңе деп кандыг теңени аайтыр?
- в. “Кыр” деп сөстү тайылбырлагар.

Доктаадып алгар:

Мени Чирвеш дээр.
Мээң адым Чирвеш.

Чиге чогаадып, бижип өөреникэй

1. Бижин домактарны кичээнгейлиг номчугар. Частырыглар бар ба? Бар болса тыпкаш, чазап бижигер.

Бистии

Бистии беш бүлө. Мээң аачамны сырбык дээр. Мээң авамны салбак дээр. Мээң дуңмамны самдар дээр. ....

Бистии

Бистии беш бүлө. Мээң аачамны Сырбык дээр. Мээң авамны Салбак дээр. Мээң дуңмамны Самдар дээр. Бис шөлээнниг үевисти гады жаагай өткүрэр бис.

2. Номчууш, дөйлөп чогаадып бижигер.

Бистии

Бистии беш бүлө. Мээң аачамны Сырбык дээр. Аачам чылгычы. Авамны Салбак дээр. Авам саанчы. Дуңмамны Самдар дээр. Ол өөреникчи. Бис шөлээнниг үевисти кады чаагай өткүрер бис. Кажыктап ойнаар бис. Тоолдуг ном номчуур бис.

Доктаадып алгар:

Сырбык
Салбак
Самдар

Доктаадып алгар

Мээң аачамның ады Сырбык.
Аачамны Сырбык дээр.

Кичээнгейлиг номчууш, домакташкар.

- Чүнүң дугайында бижирин бодагар.
- Канчап эгелеп бижирин бодагар.
- Сөстөрни частырыг чок бижигер.
- Бижип дооскаш, өөгөрдө улуска көргүскер.
- Айтканынан чазап бижигер.

3. Бижип кылгар.

а. Берген сөстөрни ажыглап, чогаадыгны четкилдеп бижигер *Ажыглаар сөстөр*: ажылдап турар, ойнаар, өөреникчи, кажыктаар, даамнаар, тевектээр.

Агам

Мен ийи агалыг мен. Улуг агамның ады ..... . Ол .....
Бичии агамның адын ..... дээр. Ол ..... Бистер үргүлчү кады ..... бис. Бистер ....., ..., ... бис.

б. Сөзүглелден чымчак ажык үжүктүг сөстөрни тып, бижигер.

..... , ... , ... , ... , ...

4. Анкет долдуруп бижиирде, чүү херектиг? Бодааш аайткар.

- Адын чиге бижиир
- Төрээн чыл, ай, хүнүн билир
- Регистр дугаарын билир

Анкет долдурад үлегер

1. Сөөгү: Иргит.....
2. Ада/иезиниң ады: Байнак.....
3. Ат: Чинчи.....
3. Төрээн чыл, ай, хүнү: 2003.10.28.....
4. Регистр дугаары: БЛО3102809.....
5. Эр/кызы: кыс.....

Доктаадып алгар:

эжембе, энембе, өөмбе, ажылга, сөске, аалга

5. “Угбам” чогаадыгны номчугар. Каш домак барын тыпкар. Бижик демдектерин каггар.

Угбам

Угбалыг кижиге ус дээр мээң угбам берги ус ол меңгээ даараарын өөредип турар угбамның адын Чинчи дээр мен угбамны хүндүлээр мен.

6. Сөстөрни номчууш, ийи кезекке чарып бижигер.

угбамның, мээң, адымны, агамның, энембе, эжемни, өөмбе, аалга, дуңмамны, аачамны.

Чымчак ажык үжүктүг сөс

.....
 .....
 .....

Кадыг ажык үжүктүг сөс

.....
 .....
 .....

7. Домакты четкилдеп бижигер. Ажыглаар сөстөр: даай, эже, эне, даай угба, эже, даай эне, ага.

Аачамның авазын ..... дээр мен.
 Аачамның аачазын ..... дээр мен.
 Аачамның агазын ..... дээр мен.

Авамның аачазын ..... дээр мен.
 Авамның авазын ..... дээр мен.
 Авамның кады төрөөн угбазын ..... дээр мен.

Доктаадып алгар.
 Авамның кады төрөөн улусту даайларым дээр мен.

Өк-биле адаар үжүктөрни чиге адаакай

1. Тыва дылда өк-биле адаар ажык үжүктүг болгаш “ъ” демдек бижиир 9 сөс бар. Оларны доктаадып алгар.

аът, оът, эът, каът, чаъс, чүък, чөъп, дүъш, аъш-чем.

Сөстөрни номчугар:

ат, от, эт, кат, час, чүк, чөп, дүш, аш

чаъс – чүү?

чүък – чүү?

чаъстыг – кандыг?

чүъкүг – кандыг?

чаъстаар – канчаар?

чүъкүтээр – канчаар?

Бо тос сөстен өске өк-биле адаар бүгү сөстөрни “ъ” чокка бижиир.

Чижээлээрге: кижиге, кыш, ыт, өкпө, арга

2. Чуруктарны көргөш, чиге адап өөрөнгөр.

3. Чечен сөстөрни номчуп, утказын домакташкар. Шээжилеп алгар. Өк-биле адаар үжүктөрлиг сөстөрни чиге айткар.

Сөс сөөккө өдөр,
Кымчы эътке өдөр.

Эът чиирниң бижээ чидиг,
Эртемнигниң угааны чидиг.

Аътты чаага-даа мунар,
чарышка-даа мунар.

4. Сөстөргө домак чогааткар. Ажыглаар сөстөр: от, оът, ат, аът, дүш, дүъш.

Үлегери: Эътти хайындырып чиир. Чаа этти садып алып бис.

5. Домактарны номчугар. Адаан шыйып каан сөстөрни чиге адагар.

Бис арга иштинге сааттап чораш,
кургаг будуктарны чыып алдывыс.

Чурук чуруурда, көвей өңнүг
будуктар ажыглаар бис.

Бодалга бодаарда, башкывыстың
аайтып берген аргазынан бодаан
мен.

Чайын оолдар чаваа мунуп,
чаршыыр бис.

Ооң чаваа улуг болгаш ыраакка
эки халдыыр.

Мээң эжелиг анайымны
Төөнейлиг дээр.

Энелиг, эжелиг кижичоргаар
болур.

- а. Адаан шыйган сөстөрни номчуурда, ылгал бар ба?
- б. Бижиттинери-даа дөөй, адаары-даа дөөй иргин бе?
- в. Өк-биле адаар өске кандыг сөстөр билир силер? Адагар.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Аачам, эжем, энем, агам, угбам, даайым дээн сөстөрни чиге холбап бижигер.

аачам		манагар	☐	
эжем	ниң	төрели	☐	
энем	ның	ады	☐	
агам	ны	кыгыраакай		
угбам	ни	чуруукай		
даайым		сеткили		

2. “Бисти” деп аттыг кыска чогаадыг бижигер.

Мээң адымны	дээр. Бистиң өгдө	☐	
кижи бар. Мээң аачамның адын	дээр. Агам ...	☐	
..... дээр. Ол	ажылдап турар. Авам,	☐	
угбам ийи эмнелгеде	Бис өөвүске		
.....	дуралыг бис.		

3. Көвей сек орнунга сөстөрни чиге соңгуп бижигер.

а. Агамның шилги кулуну чүгүрүк	(аът / ат) болган.	☐	
б. Адажымның	(аъдын / адын) Чудурук дээр.	☐	
в. Мал	(оттуг / оъттуг) черге эки семирер.	☐	
г. Аргасыннан (оът / от) оккуларда,	көзү бачым өшпес.		
д. Мен	(дұъш/дүш) соонда кичээлге баар мен.	☐	
е. Бо чылын улуг сооваан болгаш	(час/чаъс) эрте болган.		

4. Сөстөрни чиге номчугар.

аът - ат	оът - от	☐	
эът - эт	каът - кат	☐	
чаъс - час	чұък - чүк	☐	
дұъш - дүш	чөъп - чөп		

Сөзүглелди билип номчуп, айтырыгга харыылап өөрениикей

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Арзылаң болгаш сыын (Африк чоннуң тоолу)

Бир-ле хүн арзылаң сүрлүг аштаан. Чем тып чиир деп чорууш, сыынны көрүп каан. Араай-араай кеденип кыдыынга баргаш, ам-на халыыр дизе сыын хаяа көрүнгеш:

- Экии эргим адажым деп сүрлүг хөглүг мендилешкен. Ону дыңнааш, арзылаң сүрлүг ыядып, сыынны тудуп чиирин койган. Унуун чүү-даа чип албайнан аш шиинде арга куду чоруй барган.

- а. Арзылаң сыынны чүге кедээн?
- б. Сыын арзылаңга чүү дээн?
- в. Арзылаң сыынны чүге чивээн?

2. Утказы таарыыр сөстөрнен тыпкаш, улаштыр адагар.

Мээң адаштарымның аттары: Артыш, Аяс, ..., ..., ...
Чинчи, Салбак, ..., ..., ...
Мээң адаштарым: шынчы, дузааргак, ..., ..., ...
Мээң адаштарым: хопчу эмес, хирлиг эмес, ..., ..., ...

3. Үстүндө сөстөргө домак чогаадып бижигер.

Үлегери: Салбак үргүлчү меңгээ дузалажып турар. Ол улуг дузааргак.

4. Кижиди бүрүзү чогааткан домаан номчуур. Адаштарыгарның домаан дыңнагар.

5. Арагарда домакташкар. Кандыг адаштарыгар бар?

Аалда адажым
Сургуулда адажым
Байрда адажым
Чайлагда адажым
Эң эки адажым

6. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, утказын домакташкар.

Ийи адаш

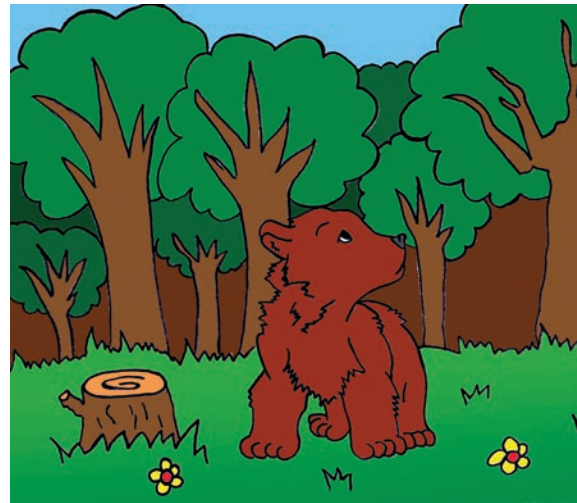

Дииң, адыг ийи шаандан тура эки адаштар иргин. Ол ийи күстүң бир чаагай хүнүнде тоорук чыып шыгшаан. Даңмылан эрте тоорук чыыр ажилга кирген. Ийи адаш улуг-ла ядыраан.

Дииң пөш ыяштың будуктарын дамчып, тоорукту чер куду чажып-ла турган.

Адыг тоорукту чыып, оваалай каап-ла турган. Унуун тооруун казып, иштинде үрүн ап, үүжелей берген. Ажылынга улаараан ийи ядыраан-даа болса, амыравайн турган.

- Дииң, сен бичии болгаш улуг ядыраан болур сен. Ам амырап ал деп адыг аайтырда, дииң: -Ийилээ дең ажилдаан бис. Харын силер чернен көвей тоорук чыггаш, ядыраан болур силер. Амды амырап алгар дээрде, адыг арга ыяшты доргулдур каткырып: -Мен ядыраваан мен. Ынчалза-даа ийилээн кады амыраакай дээрде, дииң чөпшээрээн.

7. Айтырылгарга харыылагар.

- Дииң, адыг ийи чүнү чыыр болган?
- Адыг биле дииң ийи чүнү домакташкан?
- Адыг биле дииң кандыг адаштар?
- Тоорук кандыг ыяшка өзер?

Доктаадып алгар:

чер куду, чыг, чыггаш, чыыр, чөп, чөпшээрээр

Адажымба бээр мээң чагыгларым

1. Адажыңнан кады ажилда. Арагарда домакташкар.

- Дүшкү чем чиирде эң баштай канчаар сен?
- Холумну чуп, шеверлээр мен.
- Каяа, канчап шеверлээр сен?
- Ангиде хол-чуурга чуур мен. Чамдыкта Шыктыг салфетик база санитол хереглээр мен.

- Хол чуп, шеверлээрин сеңгээ кым айткан?
- Башкывыс айткан.
- Чемиң чиген соонда канчаар сен?
- Аяк, таваамны чуур мен. Калган хокту хоктуң савазынга каар мен.
- Оолдар сөөмү сен кептиг кылыр ирги бе?
- Төөзү кылып турар болур уу. Ийилээн өске адаштарывыска мөрдүүр чурум бижиикей бе?
- Ынчалаакай.

Дүшкү чем үезинде мөрдүүр чурум

- Холун чугган турар
- Чемнениирде домакташпас
- Олудунга чиге олурар
- Олурган орнун чемненген соонда шеверлээр

Доктаадып алгар:

хол-чуур, чиир, чиген, чуг, чугган, чуур.

2. Адаштарымба бээр мээң чагыгларым.

Улугларның сөзүн үргүлчү дыңна.

Улуг улустарнан мендилежип өөрөн.

Меге аайтып, оор кылып болбас.

Адаштарыңга херектиг үезинде дузалажып тур.

Бодуңнуң бурууңну чазап, угаанныг чор.

Бичии дуңмаларыңга дузалажып тур.

Кичээлдин хереглелин болгаш хептериң камныг эдиле.

Чемнениир мурнунда холуң чаавыла чуп тур.

Онаалгаң хүннүң чалгыыравайн кыл.

Кичээлге кичээнгейлиг олуруп өөрөн.

3. Боттарыгарның чагыыгарны бижигер.

.....

.....

.....

.....

- а. Бижиин чагыыгарны дыңзыг номчугар.
- б. Адаштарыгарның чагыын кичээнгейлиг дыңнааш, домакташкар.
- в. Эң херектиг дээн чагыгларны бижип алгар.

Доктаадып алгар:

угаанныг, чагыг, чагыглар, чагыым, чагыың, чагыгнан, адаш, адажым, адажың, адаштар, адаштарыгар.

4. Онаалганы кылгар.

1. Чиге бижиин сөстөрлиг одуругну тыпкар.
  - а. адашым, сээң номун, тепкер, бир дүгээр
  - б. өгнөң, хураанлар, оолнуң, орука
  - в. чагыглар, чурумнуг, өшкүлөр, бергер
  - г. башкының, оъттыг, сөстен, дишке
2. Утказы шын домакты тыпкар.
  - а. Кежээ дагның ындынан хүн дээрде, аалдар тургулаан.
  - б. Коңга ыыттаарда, кичээл доостуун.
  - в. От хып, өгнүң ишти сооп эгелээн.
  - г. Үскен чаарда, чер кургаар.
3. Шын эмес домактарны утказынга таарыштыр чиге бижигер.
4. Кежик каяа барган? деп айтырыгга харыылап үш домак бижигер.

а. ....

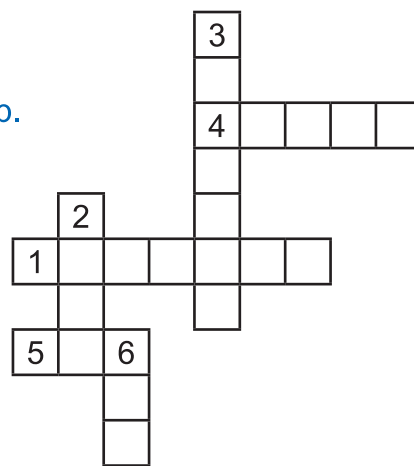
б. ....

в. ....

5. Домактарны номчууш, сөс шурун тыпкар.

1. Цэнгэл сумунда турар хемниң ады.
2. Авазының төрели.
3. Тевениң төлү.
4. Эзерниң чүк баглаар кезээ.
5. Бирниң дарыйгы сан.
6. Даараныыр кол херексел.

Доктаадап алгар:

ыраак, ыраакка, орук, орукка, саат, саатта, сааттаар
чарыш, чарышка, чаршыыр, чарыштырар, чарышкан

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Өөвүсте

Бистиинге кирип келген даайым аача, авамнан мендилешкен. Дөрге олуруп алгаш, бисти долгандыр көргөш:

-Черле шөлээнниг кижичок эмеспе. Уруунга аачазы чадыраа өөредип турар ба? дээн. Мээң дуңмам Чирвеш чадыраа эки ойнаар. Эрткен чылын сургуулга тиилекчи болган.

Даайым, агамны “ус оол” дээр чүве. Ол ам база ыяш чонуп, онаалгазын кылып олур. Бо күзүн агам ыяш, даш, темирнен кылган чүүлдерин сургуулга көппе көргүзүп, сонуургаткан. Сургуулдуң баштыңы агамба байыр чедирип, ону шаңнаан. Чеди хонук иштинде Байнактың делгелгезин көвей улус көргөн.

Мен авамнан кады сөс шурун ойнап олур мен. Сөс шурун бижип ойнаары төрөөн тыва дылывысты өөрениирде, улуг эки болур чүве.

2. Айтырылгарга харыылагар.

1. Өгге кым кирип келген?
а. аачам   б. агам   в. даайым
2. Уруу билен аачазы ..... ойнап олурган.
а. сөс шуру   б. чадыраа   в. кажык
3. Уруунуң ады кым?
а. Чирвеш   б. Байнак   в. Ус оол
4. Агазы ..... чүве кылып олурган.
а. даштан   б. сөөктен   в. ыяштан
5. Бир дугаар домакта чымчак ажык үннүг каш сөс бар?
а. 3   б. 4   в. 5
6. Эң соңгу домакта кадыг ажык үннүг каш сөс бар?
а. 6   б. 4   в. 7
7. “Өөрениирде” деп сөс каш үелиг?
а. 3   б. 4   в. 5

Чүве адын билип алаакай

1. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, онаалгаларны кылгар.

Өгдө кымнар тур? Олар чүнү кылып тур?
Өг иштинде өске чүлөр тур?

2. Чурукта кым, чүү деп айтырыгга харылаттынар чүвелер аттарынан тып, ылгап бижигер.

кым?

чүү?

Доктаадып алгар:

даараныкчы
аштакчы
номчукчу

ыраажы
цагдаа
хойчу

аптыраа
ширдек
кажык

Көвейнің болгаш чаңгыстың санын билип алаакай

1. Өгге хамааржыыр сөстөрни чыып бижигер.

шал, унулар, хол, хөлдер, эжик, туургалар, өреге, баглар, эргин, адыг, мыс, термелер, багана, чуруктар, хараача.

2. Бижиин сөстөрни ийи кезекке ылгап адагар.

чаңгыстың саны

шал, эжик, өреге,

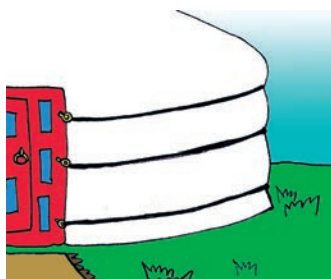
.....
.....

көвейнің саны

унулар, туургалар,

.....
.....

3. Тывызыкты тыпкар.

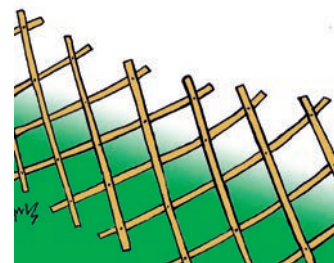
өгнүң куру

Өг дескиндир байыр алчыыры.

эжик

Сен мунуун чор,
Мен дегиин чорууйм
Ийилээн Артыштыгның
аксынга харгыжаакай.

терме караа

Үне калбаш,
Кире калбаш.

4. Дарыйгы сөстөрни көвейнің санынга өскерттип бижигер.

кидис, иви, лаа, көгээр, саазын, соңку, бызаа, хаак, кымчы, даш, хааржак, белек, кыдырааш.

Үлөгери: кидистер, ...

Доктаадып алгар:

хөлдер
номнар
өглер

эжиктер
хектер
пөштер

саанчылар
орукчулар
көрүкчүлөр

5. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөр. Оларны адагар.

6. Сөстөрни чаңгыстың санынга өскерттип бижигер.

оолдар, уруглар, башкылар, хаптар, эдиктер, каттар, допчулар, хадактар, ааршылар, өдүрөктөр, уялгалар, өшкүлөр, инектер, эжемнер, эмнер.

Үлөгери: оол, уруг, ...

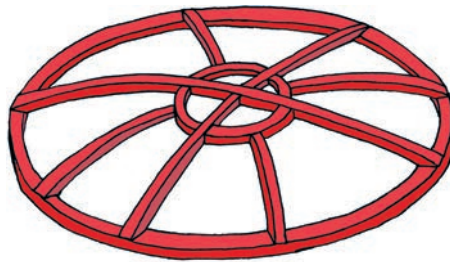
.....

.....

.....

7. Тывызыкты тыпкар.

а. Төөрей, төөрей дөрт өг,
Чалбаң кулак чаңгыс өг.
Ол чүүл? (.....)

б. Муң оолдуң бөргү бир.
Ол чүүл? (.....)

в. Бедик доруг аъдым
Сезен сес таңмалыг.
Ол чүүл? (.....)

8. Чурукту кичээнгейлиг көргөр. Чурукта чүнү көргүскөн?
Домакташкаш, ат бергер.

Тывалар көшкүн амыдыралдыг чон. Чылдың дөрт эргилтезинде көжүп турар. Көжер хүн, хонар хонажын мурнай көрүп алыр. Тевелерге чүктү эки теңней чүдүрер. Шиңней чүдүрвээзе, тевениң чүгү чайлыыр. Хонажынга тыва кижиге хок артырбас, шеверлээш чоруур. Өгнү тигерде, термени хүн аайы төгерлейтир тигер. Тывалар аалдың көжү кел чоруурда, көштү уткуй дозуп, мендилежип, изиг шайын, аъш-чемин амсадыыр.

9. Айтырыгга харыылагар.
а. Сөзүглелде чүнүң дугайында үнүп тур?
б. Аалдың көжүн чүгө дозар?
в. Тывалар хонажын чүгө шеверлээр?

Айтырыгга харыылап домактажыырда:

- Сонуургаан айтырыын башкынан болгаш адажынан айтырар
- Бодунуң билир чүүлүн өскелернен тодарадып айтырар
- Өскелерниң домаанан херектиг кезээн демдеглеп алыр

Сөстүң тайылбыры:

теңней чүдүрер – тевениң чүгүн кай-бир талазы куду чайлый барбаазын дээш дең кылдыр чүдүрери

Доктаадып алгар:

хонаш, хонажы, хонажым, хонаштыг, көш, көжү, көжер, көштүң бажын дозар.

Мен тыва мен

Арт арттың оваазыңга
Дажын көдүргөн тыва мен.
Аал аалдың көжүңге
Дээжизин доскан тыва мен.
Мен, меңги даглыг чурттуң оглу мен.
Мен, мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Мен тыва мен.
Чааның Шагаа үжүндө
Чазын кирижээн тыва мен.
Чайның дүңгү оюнунда
Чаяанын сымырашкан тыва мен.
Мен, меңги даглыг чурттуң оглу мен.
Мен, мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Мен тыва мен.
Хомус, хөөмей аялгазын
Чалымынга чаңгыргалаан тыва мен.
Кавайда үренин чайгаарда,
Салымын чаажыткан тыва мен.
Мен, меңги даглыг чурттуң оглу мен.
Мен, мөңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Мен тыва мен.

Сөзү: Шанагаш Баянцагаан оглу Өөхий
Аялгазы: Сарыглар Олонбаяр оглу Гантөмөр

10. Домакташкар.

- Шүлүктү номчугар. Шээжилеп алгар.
- Шүлүктү аянныг, тода номчуп өөренип алгар.
- Шүлүкте чүнүң дугайында көргүскөн?

11. “Бис чайлаг куду көштүвүс” аттыг кыска чогаадыг бижигер.

Доктаадып алгар:

арт, арттың, даш, дажын, даштар, чааш, чаажыдар,
үш, үжү, үжүндө, беш, бежи, бежинде.

12. Онаалгаларны кылгар.

а. Сөзүглелди номчугар.

Көшкүн амыдырал

Тывалар шаг шаандан бээр көжүп амыдырап чоруун. Ол болса, тыва чоннуң аң аңнаар, мал азыраарыңга холбаалыг. Тывалар көжеринге эптиг болурда, өг билен чадырга амыдырап келген. Чылдың дөрт үезинде хонаштарын солуп көжүп чоруур. Чижээлээрге, кыштагнан чазаг куду көжер, чазагнан чайлаг куду, чайлагнан күзег куду көжер. Хонаштарга аалдар колдуунда дөргүл-төрелдеринен кады хонар.

б. Сөзүглелди улаштыр хоочулашкар.

в. Хонаштар адын адагар.

Хонаштар

.....

.....

.....

.....

г. Чазаг черни тодарадып аайткар.

Мал төлдээрде чылыг, ыжык, ...

д. Домакты четкилдеп аайткар.

Чайын чайлагга чылгы, сарлык, теве болгаш хой, өшкүнү семиртип алырга, кыжын .....

13. Бижип кылгар.

а. Кыштагларда чүү турар? Оларның адын көвейниң, чаңгыстың санынга өскертип бижигер.

кажаа, аргасын, немнээ, ...

б. Күзегге улустар чүнү чүнү кылыр? Домакташкар.

Күс дээрге эң чаагай үе. Чүге дээрге

.....

14. “Өгнүң ажык дузазы” аттыг чогаадыг бижигер. Өөреникчи бүрүзү чогаадыын номчуур.

Өгнүң ажык дузазы

.....
 .....
 .....
 .....
 .....

15. Одуруг бүрүзүнүң утказынга таарыыр сөстөрнөн немеп адагар.

- а. терме, өреге, ...
- б. инек, өшкү, ...
- в. тоол, тывызык, ...
- г. даай, күүй, ...
- д. компьютер, удасын, ...

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Чангыстың санында сөстүң адаанан бир шыйгар.

кыштаг, күзеглер, чайлаг, терме, курлар, уну,
эжик, хонаштар, өг, аалдар, аялга.

😊
 😐
 ☹️

2. Көвейниң сан кожумактарын чиге холбагар.

хол		эжем	
даш	лер	оол	лар
паш	тар	аптыраа	дар
агам	дар	хойчу	нер
өреге	нар	төжек	тер
аът		чайлаг	

😊
 😐
 ☹️

3. Сөстөрни ийи кезекке ылгап бижигер.

😊 😐 ☹️

Сөстөр	Кым?	Чүү?
угба, тевечи, шүүгүн, дазыл, адаш, адыг, оол, даай, таңма, көш, хонача, шүлүкчү, терме.		

Мендилээшкин бижип өөреникпей

1. Кымга бижип? Чүү дээш бижип?

- Аачазынга
- Авазынга
- Адажынга
- Агазынга
- Угбазынга
- Башкызынга

Байырлалдар таварыштыр
байыр чедирип бижип.

2. Мендилээшкин бижиринен мурун:

- Кижилерниң бижин мендилээшкинин тып көөр
- Аачазынан кады чөплелдежип, домактажыыр
- Солун, сеткүүл, номнан мендилээшкин тып номчуур
- Телевизнен мендилээшкин дыңнаар

3. Мендилээшкин бижирде, ажыглаар сөстөр:

- ..... байыр чедирип тур мен.
- ..... менди чедирип тур мен.
- ..... аас-кежик күзеп тур мен.
- ..... өөрүшкүнү күзеп тур мен.

4. Чирвештиң авазынга бижин мендилээшкинин номчугар, бижип алгар.

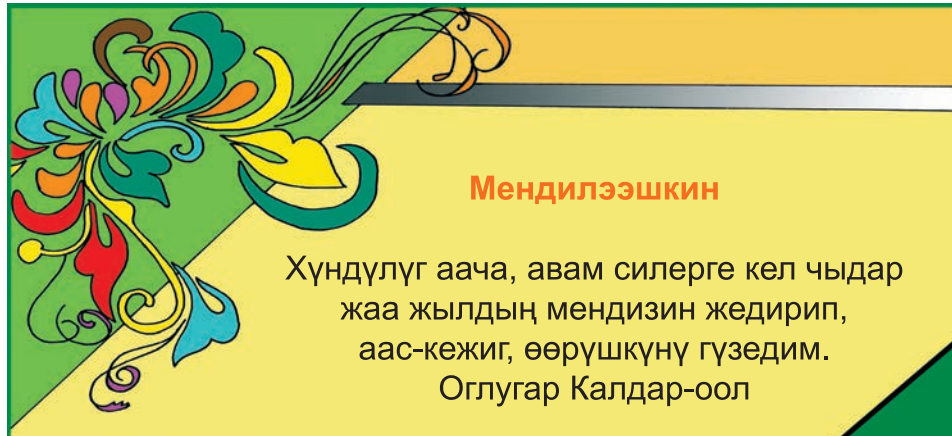
МЕНДИЛЭЭШКИН

Эргим ынак авам силерге, төрээн
хүнүгер таварыштыр изиг байыр
чедирип, каң кадыкты, аас-кежикти
күзедим.

Уруугар Чирвеш
2014 чылдың 11 айның 13

5. Калдар-оолдуң эң баштай бжиин мендилээшкинин кичээнгейлиг номчугар. Частырыглар бар ба?

6. Калдар-оолдуң чазап бжиин мендилээшкинин көргөр.

Мендилээшкин

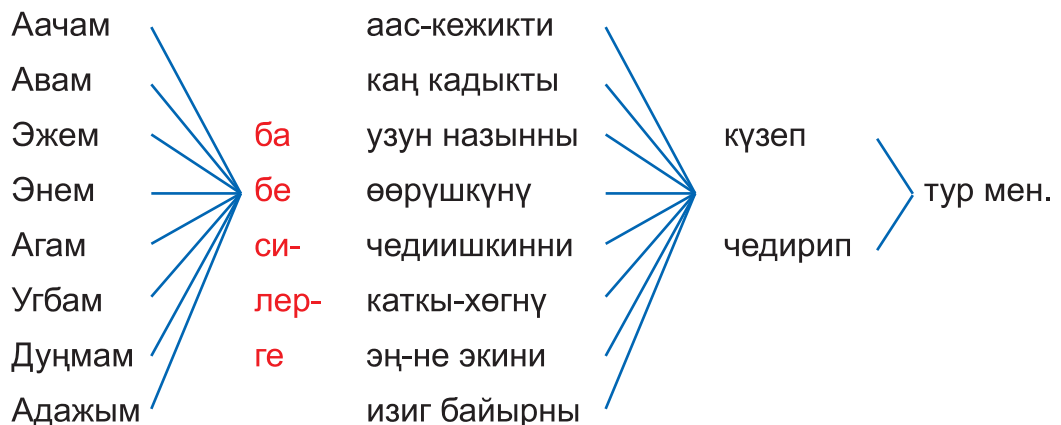
Хүндүлүг аача, авам силерге кел чыдар чаа чылдың
мендизин чедирип, аас-кежик, өөрүшкүнү күзедим.
Оглулар Калдар-оол

7. Чоок улустарыгарга мендилээшкин бжииш, адаштарыгарга номчуп бергер.

Ажыглаар сөстөр:

Доктаадып алгар:

менди, мендилежиир, мендилээр, мендилээшкин

Өөрүүшкүн бижип өөреникпей

1. Кымга өөрүүшкүн бижип болур? Чүү дээш өөрүүшкүн бижиир?

аачазынга

авазынга

адажынга

агазынга

башкызынга

тогоочка

эмчиге

манаачыга

Кандыг-бир кижиге өөрүүнүн илередиирде, өөрүүшкүн бижиир.

- Кижилерге бижиин өөрүүшкүннү көөр
- Аача, авазынан сураар

Өөрүүшкүн бижиирде:

- Кымга бижип турары, кижиниң ады тодаргай турар
- Чүү ужун өөрүп турары
- Өөрүүшкүннү бижиин кижиге болгаш кезек кижилер азы ангиниң оолдар, уруглары
- Чыл, ай, хүнү

2. Үлегер кылдыр бижиин өөрүүшкүннү номчугар.

ӨӨРҮҮШКҮН

Сарыг-Уваа оглу Алдарга

Тыва сургуулдуң өөреникчилер аразынга болган чиге болгаш шевер бижиириниң мөөрейинге бир дугаар байрга кирген дээш, изиг байыр чедирип, улуг өөрүп турарывысты илерединг тур бис.
2 “а” ангиниң өөреникчилери

3. Кичээнгейлиг номчугар. Өөрүүшкүннү кым, кымга бижиин?

Өөрүүшкүн

Аштакчы угбай Отгонцэцэг силерге

Өөреникчи бистиң өөренип турар черивисти үргүлчү шеверлеп, бисти чаңчавайнан, эки харылзажып турарыгар дээш, улуг өөрүп турарывысты илередип тур бис.

2 “а” ангиниң өөреникчилери
2014 чылдың 11 айның 15

4. Көвей сек орнунга таарыыр сөстөрнен тып, четкилдеп бижигер.

Өөрүүшкүн

Эргим ынак .....-ба

Мени үргүлчү демчип, ...
чорууругар дээш, улуг өөрүп ..... илередип тур мен.

..... Көк-Уруг
2014 чылдың 10 айның 28

5. Өөрүп чоруур улустарыгарга өөрүүшкүн бижигер. Бир бирсигерге номчуп бергер. Өөрүүшкүн бижиирде, дарыйгы сөстөрни ажыглагар:

Кымга:

Башкы Цэцэгмаага

Эмчи Отгонсүхке

Адажым Чинчиге

Энем силерге

Хүндүлүг башкымба

Чүү дээш өөрүп турар:

кичээл даптаарывыста дузалажып турарыгар дээш,

джимни экиртип бергенигер дээш,

кады онаалга кылып, үргүлчү меңгээ

дузалажып турарың дээш,

меңгээ чалаң эки сургаалыгарны аайтып

берип чорууругар дээш,

эртем номба өөредип, сургап турарыгар

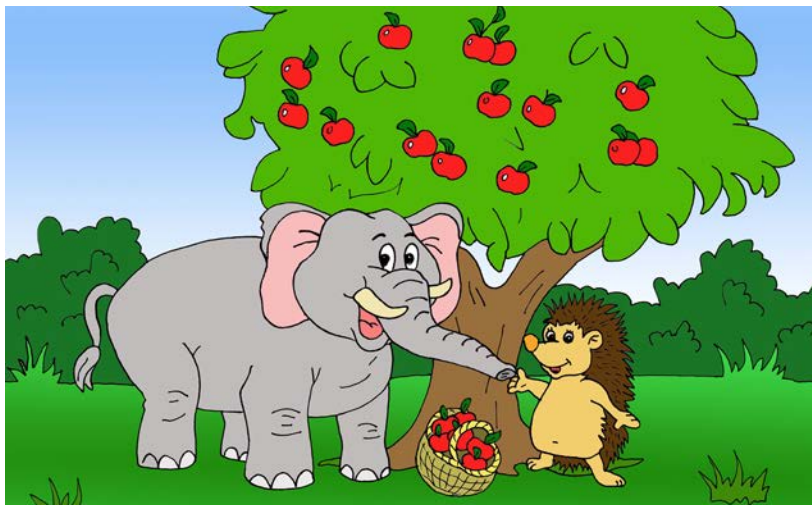
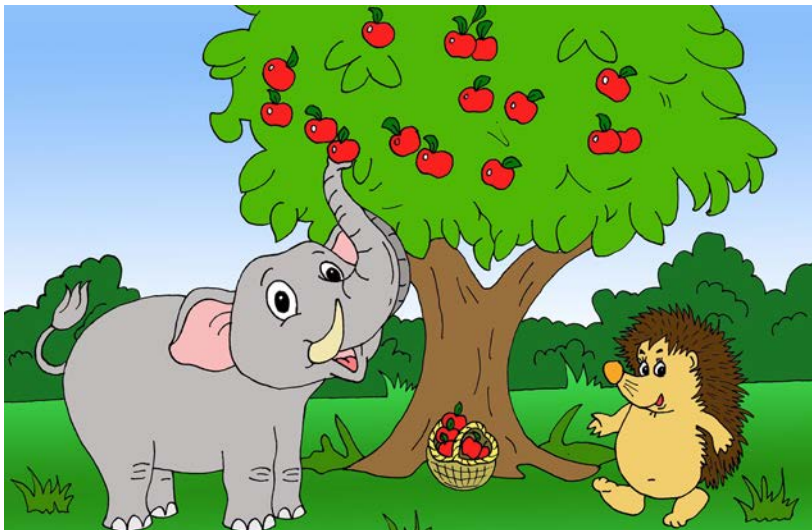
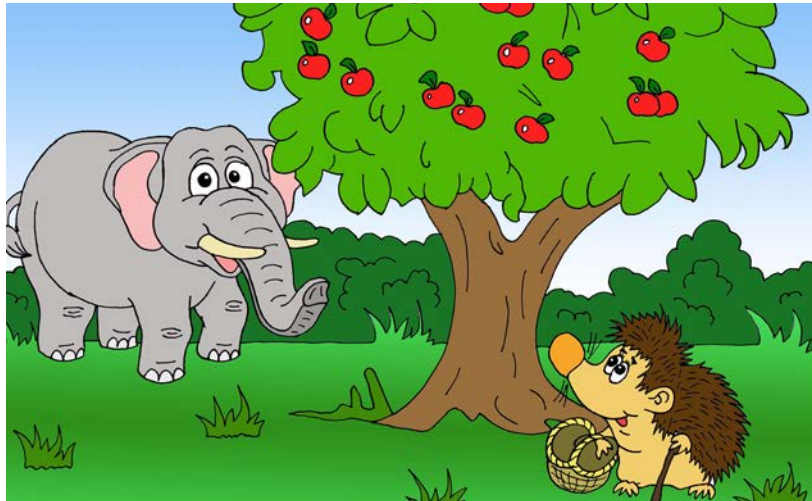
дээш

Доктаадып алгар:

өөрер, өөрүп турар, өөрүшкү, өөрүшкүлүг, өөрүүшкүн.

6. Чуруктарны ажыглап, өөрүүшкүн бижигер. Кым кымга чүү дээш өөргөн?

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Мээң аача, ээжим көвей оолдар өскүрген сүрлүг эрлиг улус чоруун. Бис ада-иевистен кады бир өггө он бир кижиге амыдырап турдувус. Малдың ажык-дузазынан амыдырап турган бис. Хойнуң кежин эттээш, ээжим биске чаагай, чылыг, ак-ак тоннарны даарап кедирип турду. Инектиң кежин чымчады эттээш, арганың чөвүрээзиниң будуун үндүргөш, хүрең-кызыл кылдыр будууш, эдик даарап турган. Инектиң кежиниң кадыг черинен эдиктиң таваан кылып, тыва кижиниң кедер бөөтүк эдиин биске даарап берип турду.

Дөртөн чеди чылда чаа дооступ турган үе болгаш чүве ховар турган. Ээжим меңгээ көк өңнүг, орус даайлимбуунан лавашак болгаш сүңкүк даарап бээр турган. Ол сүңкүктү коюу кылыр дээш, кырынга кызыл даайлимбуунан таван хошуу даарап каар турду. Орта каш дептиривисти суп алыр бис. Ынчан ном турбаан. Башкының айтканын бижип ап, өггө барып шээжилеп, ынчап-ла өөренип турдум.

Унуун улуг сургуулду дооскаш, 30 чыл башкы ажылын кылдым. Ынчангаш ада-иембе болгаш башкыларымба сүрлүг өөрүп чоруур мен деп Хойют сөөктүг Элээ уруу Дэлгэр хоочулаан.

Айтырыгларга харыылагар.

- Сөзүглел кымның дугайында?
- Чүү дээш өөрүп чоруур кижиге иргин? Кымба өөрүп чоруур?
- Кай үениң дугайында деп бодап тур силер?

Кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстөр

1. Үстүндө сөзүглелди дагын номчууш, онаалгаларны кылгар.

- эрлиг улус, чылыг тон дээн сөстөрниң адаан шыйган сөс куду артында сөзүнен кандыг айтырыг каар бис?
- Сөзүглелден кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни бижигер. Үлегери:

Кандыг эдик? бөөтүк эдик,.....
Кандыг башкы? .....

- Бурун кижилер кандыг ажилдарны боттары кылып турган?
- Айтырыгга харыылап, сөстөрнен немеп айткар.

Кандыг тон?
 алгы тон, улуг тон,
 .....

Кандыг сүңкүк?
 шевер сүңкүк, чүктээр сүңкүк,
 .....

г. Үстүндө сөзүглелде кандыг домак азы кандыг сөс сеңгээ солун болду? Чүгө солун болганын тайылбырлап аайткар.

д. Сөзүглелден чаңгыстың болгаш көвейниң санында турар чүве аттарын тып бижигер.

Чаңгыстың саны

Көвейниң саны

ээжим, ...
 .....
 .....

оолдар, ...
 .....
 .....

2. Өөңде турар улустарнан кымба, чүү дээш өөрүп чоруурун сурааш, бижигер.

3. Үстүндө сөстөрнен кандыг? деп айтырыгга харылаттынар сөс каттыжышыкыны чогааткар.

Үлегери: кандыг оолдар? чараш оолдар, хөглүг оолдар.
 кандыг эдик? алгы эдик, чаа эдик, шынарлыг эдик.

кандыг инек? .....

кандыг лавашак? .....

кандыг башкы? .....

4. Сөс шурун ойнагар. Өөрүүшкүн сөстөрүн аайткар.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Адажыгарга мендилээшкинни четкилдеп бижигер.

Мендилээшкин

Адажым .....

Хүндүлүг адажым ..... таварыштыр изиг байыр .....,
..... күзедим.

2. Башкыгарга өөрүүшкүннү четкилдеп бижигер.

Өөрүүшкүн

Эргим хүндүлүг башкым....

Биске ..... дээш улуг өөрүп тур мен.
Өөреникчигер .....

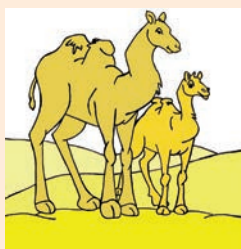

3. Чуруктарны көргөш, кандыг? деп айтырыгга харыылап бижигер.

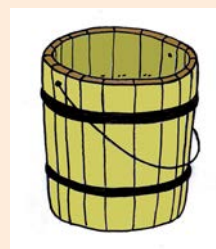
кандыг хүн?

.....

кандыг чер?

.....

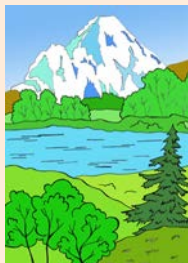
кандыг соо?

.....

кандыг үе?

.....

кандыг хая?

.....

кандыг ном?

.....

4. Кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстүг сөс каттыжышкынын чыып бижигер.

өңнүг ном, эрги хеп, ыяш соо,
сериин күс, харлыг даг, кырган теве.

Айтырыгга делгеренгей харыылап өөрениикей

1. Айтырыгга делгеренгей харыылагар.

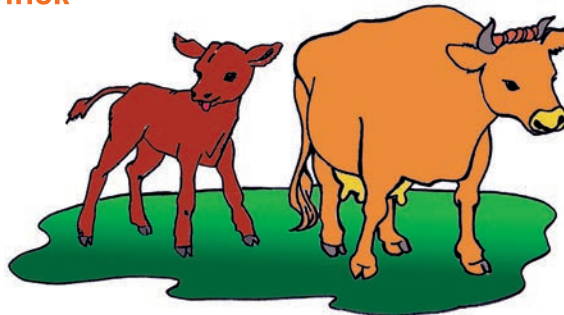
- Сенде эжелиг инек бар ба?
- Эжелиг инээнни чүү деп адаар?
- Эжелиг инээгер дугайында домак чогаадып аайткар.

2. Шүлүктү номчугар.

Одарнан инээвис
Орай чанып чедип кээр.
Авам дораан саарга,
Амданныг сүт хуун доллар.
Сагган соонда инээвис
Саат дайнап чыдып аар.
Эртенинде катап-ла
Ээрем дег сүдүн бээр.
Өремезин, сүдүн
Өргүп берип чоруур
Инек дээрге бистиң
Идегелдиг малывыс.

Инек

Сөстүң тайылбыры:
хуун – соо

М.А.Күжүгет

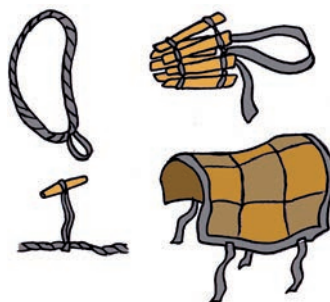
3. Айтырыгга харыылагар. Арагарда домакташкар.

- Инек кандыг ажыктыг?
- Инектиң сүдүнөн кандыг кандыг ак чем кылыр? Адагар.
- Инек малдаарда, хереглээр эдилелдерниң аттарын адааш, бижигер. Чижээлезе, мончаар, борвук, шөрге, дужак, немнээ, ...

4. Инектиң аттарын чиге холбагар.

1 чаштыг	кунан
2 чаштыг	дөнен
3 чаштыг	буруу
4 чаштыг	чоон инек
5 чаштыг	бызаа

Доктаадып алгар:

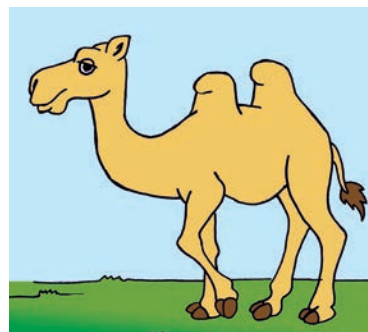
теве - теvem, хой - хоюм, аът - аъдым, инек - инээм, өшкү - өшкүм

5. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Ийи теве (Курд чоннуң тоолу)

Ногаан ширикте кырган, чалыы ийи теве оъттап чоруун. Чалыы теве чалаңна соңнап, кырган тевениң артынга калып чоруур иргин. Кырган теве чалыы тевени шоодар дээштен:

- Шынында сен бис ийи ындыг-даа чиңге оруктан чорбаадывыс. Мээң кыдыымда улуг чай турса-даа сен чүге чалаң мээң артымга калып чоруур сен? деп сурап тур. Чалыы теве:

- Харын силер улуун хүндүлээр дугайында чүнү аайтыр силер?

Улугларын үргүлчү хүндүлөп, орук каап бээр ёзуннуг эмеспе, деп харыылаан.

6. Айтырыгга харыылагар.

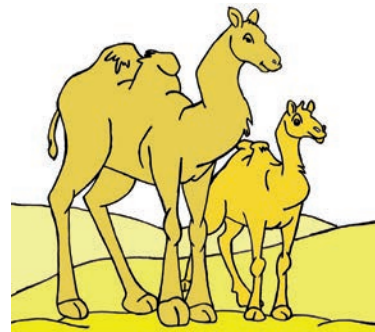
- а. Чалыы теве кырган тевениң артынга чүге калып чоруур?
- б. Тоолдуң утказынга дөөй уткалыг чечен сөс тып аайткар.

7. Тывызыкты тыпкар. Ажык үжүктөрин четкилдеп бижигер.

Бичии хаактан тыртарымда
Сүмө даг кел чыдыр. (т...в... ч...д...р...)

Дөрт кижии балгаш чуулар
Ийи кижии ыраакты көөр
Ийи кижии харыыл болур
Бир кижии сээк хойсуур
Бир кижии сизген хадыыр
(т...в...н...ң 4 б...д..., 2 к...р..., 2 б...г...н..., к...д...р..., ...кс...)

8. Дарыйгы сөстөрнен теве малды тодараткан сөстөрни тып, адагар.

чааш, чавыс, кыска моюннуг,
бедик, бөгенниг, челдиг, узун
кудуруктуг, чогурулуг, мыйыстыг.

Доктаадып алгар:
моюн, моюннуг, мойну,
мойнун, мойнунга

9. Домакташкар. Кандыг утканы илередип тур? Мойну чоон. Мойну узаар.

10. Сөзүглелди номчууш, айтырыгга харыылагар.

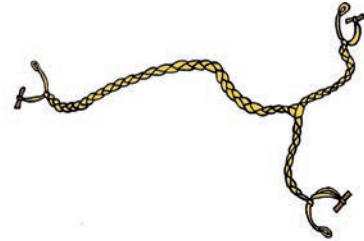

Чылгычы

Көк-оол чылгычы. Ол доруг аьдын мунгаш, чылгызын кадарып чоруптар. Чылгызында доруг, хоор, хула, ала, бора, калдар, шилги, ак, көк, хара дээш кандыг чүзүннүг чылгы чок дээр. Төөзү-ле бар.

Оларныы улуг доруг аскырлыг. Көк-оолдуң эрткен чылын кулуннаваан шилги бези бо чылын доруг кулуннуг болган.

- Көк-оолда кандыг кандыг чүзүннүг чылгы бар?
- Чылгы малдың эдилелдерин адагар.

11. Үстүнде чурукту ажыглап, домак чогааткар.

12. Чылгы малдың адын чажының аайынан адагар.

13. Кандыг аът? деп айтырыгның харыызын тып бижигер.

а. Улуг бөгенниг аът.	в. Бызаалыг аът.
д. Эзерлиг аът.	ё. Ээлиг аът.
б. Чүгүрүк аът.	г. Кулуннуг аът.
е. Анайлыг аът.	ж. Имниг аът.

17. Кандыг малды бода мал дээр? Сөстөрни номчууш, ийи кезекке ылгап бижигер.

теве, өшкү, хураан, инек, бодаган, аът, анай, кулун, бызаа, хой.

Бода мал

Шыыра мал

.....
 .....
 .....

.....
 .....
 .....

18. Домакташкар.

а. Чурукта кандыг кадыг мал тур?

б. Эжелиг малың бар ба?

в. Эштеригерниң айткан эжелиг малының аттарын бижип алгар.

Өшкү болгаш анай
аттары:

Селеме-Мыйыс, ...
 .....
 .....

Хой болгаш хураан
аттары:

Төөнейлиг, ...
 .....
 .....

19. Онаалганы кылгар.

а. Сөстөрни номчууш, чиге холбагар.

хураан	теве	киштээр
кулун	өшкү	майлаар
бызаа	аът	буйлаар
анай	инек	мөөрээр
бодаган	хой	майлаар

б. Үстүнде сөстөргө домак чогаадып бижигер.
 Үлегери: Анай, хураанны төл мал дээр. Анай иезин чоктаарда, аштаарда эдер.

20. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

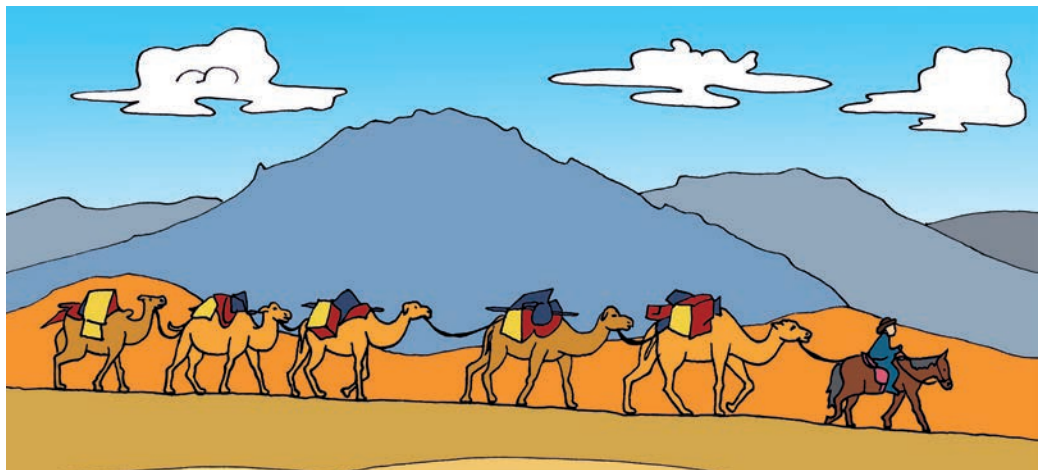
Бир агам аңчы. Ол он алды ажы-төлдүг чоруун. Оларны азыраар дээш аңнаар. Ол аңнаvas үеде Хаткыл-Бейиске деп чернен чиң сөөртүүр турган. Чиң сөөртүүрде, тевелиг, ийи, үш ай болгаш келир. Ол черге баргаш келген тевениң таваа чарлып калыр турган. Тевениң таваа чарлып калырда, ол шагның улузу көктенчинен тевениң таваан көктеп ап, келир туруп тур.

Чиң сөөртүүрде, бир, ийи шуудай кулур, быдаа, бичии дус, шай чем дажыыр боп турган чүүл. Унуун ону эккелгеш, кожуунга аяктап, тавактап үлээр, демги тевениң көлесинин база бээр. Кыдаттан база дажыыр турган. Ынаар баарда, унаалыгы унаалыг, унаа чогу хаактан чоруур иргин. Бо шагда ону “цана” дээр. Хаактың тавак ийин чылгының кезин дүгүн чашкаар көргүзү ширилеп каан турар деп Агбан сөөктүг Балжжай уруу Нанэкей хоочулаан.

21. Онаалганы кылгар.

1. Сөзүглелде кай үениң дугайында хоочулап тур?
а. амгы үе   б. эрткен үе   в. келир үе
2. Шаандагы улустар ажы-төлүн ..... азыраар турган.
а. аң аңнап   б. балыктап   в. ажилдап
3. Чиң сөөртүүрде, ... чүьктү чүдүрүп алыр.
а. шарыга   б. аътка   в. тевеге
4. Чиң сөөртүп келген улус кожуунга чүнү үлээр?
а. шай, дус, чигир, ундаа
б. кулур, шай, дус, ногаа
в. кулур, быдаа, дус, шай

Шүлүктү аянныг номчуп өөреникпей

1. Онаалганы кылгар

- а. Шүлүктү номчугар.
- б. Номчуурда, сөстөрни өңнеп каан аайынан кады адагар.
- в. Утказы билдинбес сөстөрни башкыгарнан сурагар.
- г. Шүлүктү аянныг номчугар. Шээжилеп алгар.

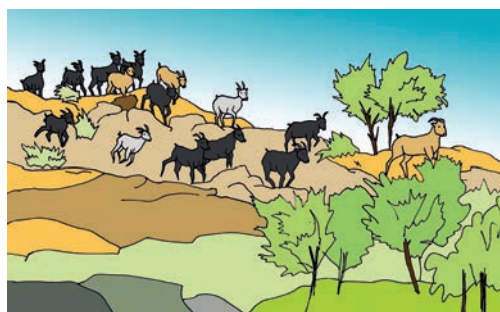
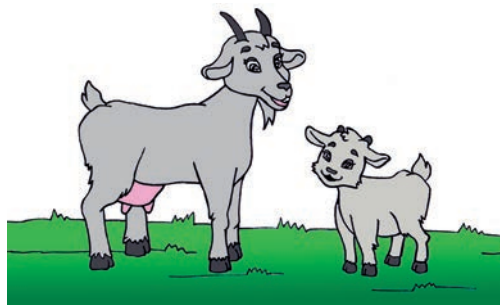
Өшкү

Хой-биле кады чурттаар,
Хаялыг дагга оъттаар,
Чымчак хөвөң кептиг тивиттиг,
Чуңма уктуг өшкүлерим.

Барыклайы ийистээш,
Божуу-түрген өзер мал.
Кандыг-даа бергеге ужурап,
Коданын черле кагвас мал.

Суг кежир сүрерде,
Сүрүктү баштаар сергелерлиг.
Чигирзиг, суук сүдү-биле
Чаш уругларны эмискиктээр.

Күрүне, көптүң херээн
Кежи, дүгү, сүдү, эъди-биле
Кезээде долдуруп келген
Кежиктиг эки мал – өшкү.

Хаадарган Хөх-Ишгэн оглу Хийс

2. Малдың төлүн, иезин, адазын шын адап, домакты четкилдегер.

Тевениң төлүн бодаган, иезин инген, адазын буура дээр.
Чылгының төлүн ....., иезин ....., адазын ..... дээр.
Инектиң төлүн ....., иезин ....., адазын ..... дээр.
Хойнуң төлүн ....., иезин ....., адазын..... дээр.
Өшкүнүң төлүн ....., иезин ....., адазын ..... дээр.

Доктаадып алгар:

оът, оъттуг, оъттаар, оъдун, оъттан семирер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

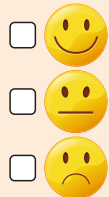
1. Кайзын чөп деп бодаар сен?

Айтырыгга
делгерөңгей
харыылаар.

Айтырыгга
сымыранып
харыылаар.

Сөстөрни чөп
соңгуп, тодаргай
аайтыыр.

Адаштарын
кичээнгейлиг
дыңнаар.

2. Кымның айтканы шын?

Шүлүктү түрген-түрген,
араай аайтыыр.

Шүлүктүң сөстөрин тода,
аянныг аайтыыр.

Шүлүктү одуруг аайы-биле
аянныг аайтыыр.

Черлер болгаш кижилер аттарын чиге бижип өөрениикей

1. Шүлүктү номчугар. Шээжилеп алгар.

Ынак чуртум

Уйгуда дүштен салдынбас
Одугда сеткилден үнбес
Хомду, Харааты, Ак-Хемим
Хураан, Кодан, Хара-Хөлүм.

Барыын талазында Беш-Богданан
Чүүн талазында Балыңтыга дээр
Соңгу талазында Байын даанан
Мурнуу талазында Өрмөгейтиге дээр
Бо болза мээң төрээн
Ынак чуртум Цэнгэлим.

Агаарында даъс, эзир, улар ушкулаан
Аргазында адыг, сыын, мыйгак шивээлээн
Дардагар мыйыстыг аргар, кошкар маңнашкан
Дилги, тарваан, өрге сайтылашкан

Бүгү-ле хемнеринде
Балык, быйлаң быжылдаан
Көрүнчүк дег кылагар суглуг хөлдеринде
Көвей куштар чир-шоң дүшкен
Бо болза мээң төрээн
Ынак чуртум Цэнгэлим.

Хаадарган Хөх-Ишгэн оглу Хийс

Шүлүктүң утказын билип номчууру болгаш доктаадып алыры:

- Дыңзыг, тода номчуур
- Одуруглар аайынан номчууш, утказын аайтыр
- Ийи-ийи одуруглап номчуп, дагын-дагын аайтып, доктаадыр

2. Айтырыгга харыылагар.

- а. Чуртугарда кандыг аң амытан бар?
- б. Чуртугарда кандыг хемнер бар?
- в. Чуртугарда кандыг хөлдер бар?
- г. Чуртугарда кандыг куштар бар?

Үжүк	Сөс		
	Эгезинге	Ортузунга	Соонга
э	Эрдэнэбаяр, Энхзул, Эрдэнэсант	Цэнгэл, Гэрэл, Дэлгэрмаа	Сэлэнгэ, Эрдэнэ

3. Чуртугарның черлер, хөлдер, хемнер аттарын чиге бижигер. Моол дылда аттарны база чиге бижип өөрөнгөр.

Черлер	Хөлдер	Хемнер
Узун-Ой, ...	Сарыг-Хөл, ...	Ак-Хем, ...

4. Каапкан сөстөрни шүлүктен тып, бижигер.
Агаарында ..... чүлөр? ..... ушкулаан.
Аргазында ..... чүлөр? ..... шивээлээн.
Хемнеринде ..... чүлөр? ..... быжылдаан.
Хөлдеринде ..... чүлөр? ..... чир-шоң дүшкен.

5. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Хара-Даг

Хара-Даг деп Ак-хемниң чүүн ийики, бээр көргөн дагны адаар. Хара-Даг **хүннээрэк** черде болгаш кандыг-даа харлыг шагда хара турар. Хар чагза-даа ол дораан эрип калыр. Хара-Дагда аргар, те, чуңма, ас, маны дээн **ховар амытаннар** болгаш дилги, тоолай, **кырза**, бөр, тарваан, өрге элбек турар. Оът-сиген улуг үнер чер. Кай шагнан бээр тыва чон чурттап келген **буянный** чаагай чер.

6. Айтырыгга харыылагар.

- Черниң адын чүге Хара-Даг деп адаан?
- Тодараткан сөстөрни тайылбырлааш, оларга домак чогаадып бижигер.
- Хара-Дагда кандыг аң амытан бар?
- Өске дыңнаан черлер аттарының дугайында домакташкар. Аттарын кыдыраажыгарга частырыг чок бижигер.

7. Чүге Хой-Баштыг, Аът-Баштыг деп адаан ирги?

Арагарда домакташкар.

Доктаадып алгар:

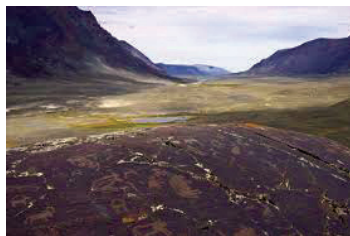
моол дылда черлер болгаш кижилер аттарынга сөстүң ортузунга кыска “э” үжүктү бжири

1. Сөзүглелди номчугар. Адаанда айтырыгларга харыылагар.

“Бурунгу шагнан тура бистиң чон Шивээт Хайыраканны дагып келген. Дагып эгелээннен бээр аргар, кошкар, те, чуңмазы көвүдөп, ам 300 хире болган. Чурттуң чону бо Хайыраканны чүдүп, дагып, хамгаалап турар. Дагны долгандыр турар хорум дажында көвей янзы чуруктар бар. Ында ирвис, сыын, ыт, аъттыг кижиниң чуруу база тергенге шары көлдөп алгаш, чедип чоруун чуруктар бар. Бөр болгаш шилүүсүн, сыынны чүк чүгүнөн ойладып турган чуруктар бар. База ону мурнунан ча тудуп алган дозуп турган улустуң чуруу турар. Улуңгуюнда те, чуңманың чуруу турар” деп бо чурттуң кырганы Делег сөөктүг Бадам оглу Рэнцэн хоочулаан.

- Шивээт Хайыракан кайда турар даг?
- Дашта чүнүң чуруктары бар? Ол чуруктарны кымнар чуруун деп бодап тур силер?
- Аргар, кошкар, те, чуңманы каяа көргөн силер?
- Оларны кандыг амытаннар дээр?
- Өске кандыг ховар аңнар билир силер?
- Даштарда улуңгуюнда кандыг амытаннарның чуруктары бар?

2. Онаалганы бижип кылгар.

Сөстөрни ийи кезекке ылгап бижигер.

Сөстөр: күске, тарваан, аргар, те, сыын, шилүүсүн, сарлык, адыг, черлик кагай, бөр, ыт, дилги, инек, аът, дииң.

Аң

Мал

Доктаадып алгар:

чурт, мээң чуртум, сээң чуртуң, ооң чурту, чурттуң чону, чурттуг, чуртта, чуртталга, чурттаар, чурттакчы

Сөзүглелдин сонургалдыг кезээн соңгуп номчуурда:

- Сөзүглелди дагын номчууш, сонургаан кезээн тывар.
- Чүге сонургалдыг болганын тайылбырлаар.

3. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

а. Дагын номчугар.

б. Сөзүглелдин кай кезээ солун болду?

Хем

Бо хемни Хомду дээр. Хомду хемниң узуну 593 километр. Бо хем Алдай Беш Богданың хөр хары болгаш доштуг хеминен эге ап, Хураан-Хөл, Кодан-Хөлдү таварыштыр каккаш, Ховду аймактың Хар-Ус хөлге барып катыжар. Хомду хемге көвей хемнер катчыыр: Харааты, Чылангы, Ак-Хем. Ол хемнер балыктан байлак. Ында хара-балык, ак-балык элбек турар.

4. Тывызыкты тыпкар. Хара аъдымда эзер-даа чок, чүген-даа чок, Ынчалза-даа оруунан чоруй баар (х.....м)

5. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, ат бергер. Адаанда айтырыгга харыылагар.

Эрте бурун шагнан тывалар аң аңнап, малын малдап чурттап келген. Час болурда, улус чөрөме чиир деп тарваанны аңнаар база тарваан кежи улуг өртектиг болур. Чазын эң-не баштай үнген тарваанны көрзе, ол аңчы кижиге улуг олча болур. Часкы тарваан үнгеш үүртей барса, арыктап, дүгү дүжүп багайтап калыр. Тарваанчылар черге чоруурда, чеңгииге тарваанның эъдин дүлүп чиир. Чеңгииге дүлген эът улуг амданныг болур. Тарваанчылар чанарда дергизин үлээжип алыр. Чанып келген тарваанчыларны аалдың улузу “Шоралга-шоралга” деп уткуур.

а. Сөзүглелден кандыг сөс, домак сеңгээ солун болду?

б. Соңгуун домагарны бижип алгар.

в. Тарваанның адын назын аайы-биле адагар. Аттарны доктаадып алгар. Чижээ: чоон тарваан, бардам, кеспил, сыңгы, ...

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Алдай Беш Богда

Алдай сыннарының Алдай Беш Богда даа моолдуң эң бедик даа болур. Ооң эң бедик даан Хүйтэн дээр. Ооң бедии 4374 метр болур. Алдай Беш Богда дагның белинде Потанинниң доштуг хеми хап чыдар. Ооң өңү ак. Ынчангаш олап эге алган Ак-Хемниң суу ак өңнүг.

Алдай Беш Богда дагларының белинге тыва чон шаанан бээр чурттап, ону ээлеп келген. Олар ам-даа Хайыраканнның буян кежиин четтирип, ону хамгаалап чоруур.

Моол улустуң баштыңы 2012 чылда бо Хайыраканнны төрениң дагылгалыг даа кылдыр чарлыктаан. Ынчангаш эң баштайгы дагылгазы 2014 чылдың чайның ортаа айында болган.

2. Онаалганы кылгар.

- а. Дүжүрүп бижиир дүрүмнү сагып, сөзүглелдин бир дугаар кезээн дүжүрүп бижигер.
- б. Адаан шыйган, дакпырлап бижиин үжүктерлиг сөстөрни бижип алгар.

Дүжүрүп бижиирде:

- Баштай дүжүрүп бижиир сөзүглелин кичээнгейлиг номчуур.
- Кады олулар адажыга билип алганын аайтыр.
- Сөстү бижиирде, ийи ийилеп көрүп, дүжүрүп бижиир. Ооң соонда сөстөрни үштөп, унуун бүдүн домакты доктаадып көрүп алгаш, дүжүрүп бижип өөрениир.
- Бижиирде берге сөстөрни демдеглеп алгаш, доктаадып алыр. Оон дүжүрүп бижиирде, көрүп бижиир, ооң артынан көрбейн бижип өөрениир.

3. Кичээнгейлиг номчугар.

1. Цэнгэл сумуннуң чуртунда “Үс-Чуглуур” деп чер бар. Шаанда көшкөн аал шарыга ак чемин чүдүрүп ап көжүп бар чыдарда, кырынныг үзү чуглуп бада барган иргин. Ынчангаш ол черни “Үс-Чуглуур” деп адап каан.
2. База бо сумуннуң чуртунда “Эзирлиг” деп тик, чалым хаялыг чер бар. Хараатының иштинде кудулдур турар. Ол черге эзир улуг уялаар, эзир кээп орта оолдаар. Эзирниң уязы улуг көвей турар чер. Ам-даа уялап турар. Ол куш болса оглу, үренин хамгаалап, чалым хаяның кырынга оолдаар. Унуун ол черниң адын “Эзирлиг” дээр болган.
3. Хараатының иштинде “Аът-Баштыг” деп чер турар. Ыраактан көөрдө, хая-дажы чылгы мал бар чыткан кептиг көстүүр. Унуун ол черни ынчап адаар болган дээр.
4. “Шыргай-Чүрек” деп чер Хомду иштинде турар. Ол черниң бажында чүрек кептиг улуг даг бар. Ооң ыяжының иштинде шыргай деп хүрең ыяш өзер. Ынчангаш ол черни “Шыргай-Чүрек” деп адаар болган.
  - а. “Аът-Баштыг”, “Шыргай-Чүрек” дээн черлер аттарының шын бижилгезин доктаадып алгаш, дөөй черлер аттарын тып бижигер.
  - б. Чиге холбагар. Кай чуртта турар черлер?

Харааты

Хомду

Ак-Хем

Көрлээти,
Дожанты,
Остуг,
Муңсалыг,
Эрик-Арга

Хой-Баштыг,
Чиңге-Хову,
Аът-Баштыг,
Эреңгейлиг

Талдыг, Хара-
Адыр, Кадыы,
Ак-Адыр,
Хара-Оюк

4. Айтырыгга харыылап, сөстөрнен немеп бижигер.

Кандыг хүн?

изиг хүн,
.....

Кандыг ном?

солун ном,
.....

Кандыг кижиге?

дузааргак кижиге,
.....

5. Сөзүглелден сеңгээ эң солун болган домакты аайткар. Чүге солун болганын тайылбырлагар.

6. Ийи сөстен тургустунган черлер, хемнер, хөлдер аттарын канчап бижиирин утпагар.

Узун-Ой

Шыргай-Чүрек

Аът-Баштыг

Хой-Баштыг

Үс-Чуглуур

Ак-Хем

Хара-Даг

Сарыг-Хөл

Хара-Хөл

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Өөрөнгөн черлер, хөлдер, хемнер, даглар, кижилер аттарынан үш үштү бижигер.

Черлер ады	Хөлдер ады	Хемнер ады	Даглар ады	Кижилер ады

2. Шын эмес бижиин сөстөрни тыпкар.

чурттуң, сынар бажы,
чуртум, чуртап, эътиң,
эгелэ, элээн,
эгелээр,

Хой-баштыг, Харахөл,
Хара-Даг,
Ак-хем, үс-чуглуур,
эзирлиг.

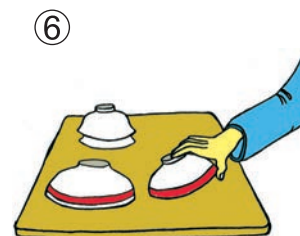
ЧҮГЕ?

Өөрөнгөн бүгү – эртем
Өөрөнбээн бүгү – кем

Айтырыг каап, чүвениң ужурун билип, харыылап өөрениикей

1. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөр.

а. Чүге? деп айтырыгга харыылап, арагарда домакташкар.

аъттың узун тынын артап болбас?

эргинге халбактанып болбас?

Чүге

аршаан, хем эриинге черленбес?

аякты куду көзүлдүр каап болбас?

хайчы, бижекти бис ийинен бербес?

б. Сөстөрни ажыглап, домак чогаадып бижигер.

Үлөгери:

Аъттың узун тынын артап болбас, чүге дээрге аът эрдине мал.

Аътты бистиң чон улуг хүндүлээр.

.....
.....

2. Чүве сураарда, дарыйгы төлевилелден кылгар.

Чүве сураарда:

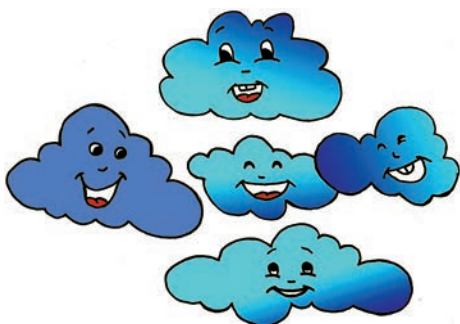
- Чүнү тодарадып сураарын боданып алыр.
- Кымнан сураарын тодарадып алыр.
- Сураарда сурап турар кижиге куду чиге көрүп, тода аайтыр.
- Аайткан харызын дораан бижип алыр.

3. Үстүндө айтырыгларны төлевилел аайы-биле бир бирсигернен сурагар, харыылагар.

4. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Айтырыгга харыылагар.

Дээдиске чүге булут турар?

Хем, хөл далайның суу хүнге изиирде бир чартыгы бус боп агаарнан кады өрү дээдис куду ууршуп үнер. Улуг бедикке агаарның изии бичии турар болгаш өрү үнген бус сооп, агаарга таварышкаш, сүрлүг бичии суг дамдызы болур. Бичии-бичии суг дамдылары каттышкаш, кезек-кезек ак булут болур.

- Дээдиске чүге булут турар?
- Булут канчап бүдер?
- Адаан шыйган сөстөрнің шын бижилгезин доктаадып алгар.

5. Чүге үскен чаар? Бо айтырыгны бодап турган силер бе? Бодугар кылып көрүп тургаш, билип алгар.

Эң баштай булутту көргер. Силер дээдиске булут чүге турарын билир силер. Амды үскен чүге чаарын бодувус кылып көрээкей.

Бичии көвең алгаш, ону эки суглагар.

Тавактың кырынга көвеңни тутсагар “булуттан” дамды дамдылап үскен чаар. Булутта сугнуң дамдылары чыылза-чыылза, аартап кээрде, булут угбайн сугнуң дамдылары дагын чер куду дүжүп эгелээр.

Ынчап үскен чаар иргин уруглар.

- а. Хар чүге чаар ирги? Бодагар.
- б. Бир бирсигернен сурап, харыылагар.
- в. Бир бирсигерни дыңнагар.

Доктаадып алгар:

үскен, үскеннээр, үскенниг, үскенниг хүн, үскенде

6. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Теве чүге күлге аңгаштаныыр?

Тевениң күлге аңгаштаныыр болган ужуру

(Моол чоннуң тоолу)

Бурун шагда Бурган башкы он ийи чылдың адын амытаннарның адынан адап турган. Он бир амытанның адын адааш, эң соонда он ийи чылдың эң башкы чылга кандыг амытанның адын бээр бис? дээрге, теке, күске ийилээ “мен, мен” дээн. Бурган кайзын-даа хомудатпазын бодааш, “боттарыгар билгеш аайткар” дээн.

Оон ийилдирзи эртенги хүннү кым баштай көргени он ийи чылдың баштыңы болур деп дугурушкан.

Теве күн үнер чүк куду көргеш, күн үнерин манап турган. Харын күске теке бөгениниң кырынга үнүп, барыын чүк куду көрүп, кедеп чыткан. Унуун күн үнер үези боп, алдын күннүң башкы чалбыыжы барыын ийикки дагның бажынга дээри билен күске баштай көрүп кааш, “күн үндү” деп алгырыпкаш, күл адаа куду кире барыптыр. Теве мөөрейин ышкынганынга ажыы кээп, күскени депсеп өлүрер дээш, күл куду баргаш, депсенип аңгаштанып эгелээн.

Оон соңгаар теке күл төккөн чер көстүүрде, өжээнниг күскени өлүрер сагыштыг күлге аңгаштаныыр болган дээр.

- а. Теве чүге он ийи чылга кирип шыдаваан?
- б. Сөзүглелден эң солун кезээн аайткар. Чүге солун болду?

Сөстүң тайылбыры:
 аңгаштаныыр – мал болгаш амытаннарының
 чыдып алгаш, бүдүн бодунан шимчээри.

7. Айтырыгга харыылагар. Адажыгарнан кады домакташкар.

- Чүге теде болгаш күске ийи мөөрейлежиир болган?
- Бурган чүге “боттарыгар билгеш аайткар” дээн?
- Теде чүге күн үнер чүк куду көрүп, туруп алган?
- Күске чүге эң баштай күн дээнин көрүп каан?
- Күске чүге күл алды куду кире барган деп бодаар сен?
- Теде чүге ажынган?

8. Онаалганы кылгар.

Теде он ийи чылга кирбээн-даа болса, он ийи чылга кирген бүгү амытанның шинчизи тедеде турар. Тевениң омур-хевирин тодарадып, улаштыр бижигер.

Чижээлээрге, теде кептиг кулактыг, кептиг .....
 пар кептиг ....., кептиг хаайлыг, ... кептиг
 боттуг, кептиг карактыг, кептиг ....., ...
 кептиг дүктүг, кептиг бөгенниг, дагаа кептиг .....,
 кептиг балдырлыг, кагай кептиг .....

Ажыглаар сөстөр: кудуруктуг, саңмайлыг, ижинниг, тавактыг, хой, челдиг, луу.

9. Бир бирсигернен сурап, харыылагар.

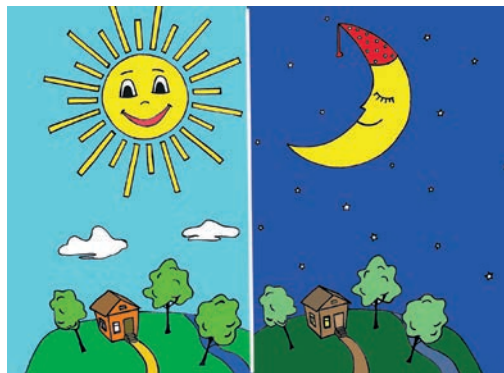
1. Амытаннар чүге ижээр?
Кандыг кандыг амытаннар ижээр?

2. Кижиниң бажының дүгү чүге агарар?

3. Дүн, хүн ийи солчуп турар.
Чүге?

4. Кижиниң дижи чүге аарыыр?

5. Кижичүге эзээр?

6. Челээш чүге үнер?

Чүге?

Чүге?

Чүге?

Чүге?

Чүге?

Чүге?

10. а. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Изистер

Ангиде изис уруглар дугайында улугну билип алган сонирхалдыг хүн болду.

Бистиң ангиде Хулан, Халиун дээр изис уруглар шилчип келген. Оларның арыннары сүрлүг дөөй. Эки көөр болса Халиун арнында бүлүргей меңниг. Мен изистерни арыннары дөөй кептиг аажы-чаңы, сонирхалдары база дөөй деп бодаар турдум. Унуун чамдыкта муңгараан азы дуңмамнан бакташкан үеде изистер турган болсам деп бодаар турдум.

Бөгүн кичээл тараан соонда ол ийинен домакташтым. Халиун ном номчуур, Хулан сан бодаар дуралыг диди. Хулан ногаа болгаш чимистиң шүүсүнүнге дуралыг болса, Халиун ногаага ыңдыг-даа дуралыг эмес, сүтке дуралыг. Халиун чеңгир, Хулан оошку өңнү эки көөр. Халиун сөс домак эвээш, томаанныг, Хулан ажык, домаккыр уруг болду. Ол ийи өске өске аажы-чаңныг, сонирхалдыг иргин.

Изистерни көөрге, дөөй болса-даа иштинде сүрлүг өске болурун билгеш, алаң кайгаан мен.

б. Халиун, Хулан ийиниң дөөй болгаш ылгалдыг талаларын аайткар.

в. Чиге холбагар. Изистерниң дуралыг чүүлдерин тыпкар.

Халиун	→	ном номчуур сан бодаар чеңгир өңге дуралыг
Хулан		чимиске дуралыг ногаага дуралыг оошку өңге дуралыг

г. Сөзүглелди дагын номчууш, таарыыр харыыны соңугар.

1. Изис уругларның арын шырайы дөөй. Шын / Меге
2. Изис уругларның аажы-чаңы дөөй. Шын / Меге
3. Изистерниң кеткен хеви дөөй. Шын / Меге
4. Изистерниң сонирхалдары дөөй. Шын / Меге

Доктаадып алгар:

үскен, үскеннээр, үскенниг, үскенниг хүн, үскенде, диш, дижи, диштиң, челээш, челээштиг, челээштиң, челээште.

11. Сөстөрни ажыглап, сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

өөрениир	удуур	чунар
ыглаар	өөрер	азырар
каткырар	дыңнаар	чөдүрер

Үлегери: эртем өөрениир, эрте удуур.

- а. Сөс каттыжыышкыннан домак чогаадып бижииш, номчугар.
 Үлегери: Мен улуг эртем өөрениир мен. Оолдар кезээ эрте удуур.

- б. Чогааткан домаагарга чүге? деп айтырыгны каггаш, харыылап бижигер.

Үлегери: Чүге улуг эртем өөрениир сен? Эртемниг, ажылдыг кижиге боп, чонумба эки чүүл кылыр мен. Оолдар чүге кезээ эрте удуур? Кезээ эрте удуп, даңмылан эрте турар херек.

- в. Өөреникчи бүрүзү домаан номчуур. Адаштарыгарның номчуун домактарын кичээнгейлиг дыңнааш, домакташкар. Кымның, кандыг домаа солун болду? Чүге? Солун дээн домакты бижип алгар.

12. Онаалганы бижип кылгар. Кыдыында адажыңнан сура. Айтырылгарга харыылагар. Домакташкар.

1. Сен ам чүнү бодап олур сен?

2. ....
 .....
 .....?

3. Сээң кыдыында адажың чүнү бодап олур деп бодап тур сен?

4. ....
 .....
 .....?

Сөзүглелден ёзу чаңчылдыг кезээн тып номчуукай

1. Домакташкаш, шын харыыны тыпкар. Шагаа деп чүл?

час болганның байырлалы

оюн

Шагаа

наадым

тыва чоннуң байырлалы

эрги ёзун

ак чемниң дээжизи

2. Сөзүглелди билип номчугар, домакташкар.

Шагаа

Шагаа дээрге эрги чылды аъткарып, үнүп келген чаа чылды байырлап уткуур тыва болгаш моол чоннуң улуг байырлалы болур. Шагааны кыш дооступ, частың айы эгелеп турар үеде байырлаар болгаш шаг шаанан бээр эң хүндүткелдиг байырлал боп келген. Шагаага күстен

эгелеп белеттенип эгелээр. Шагаа мурнунда бууза, улдуң боорсак, мушкумал, өреме ааршы, курт сүт дээн кептиг малдың буянынан бүдөр аъш-чемин белетээн турар. Бүдүү хүнүнде ужа хайындырып, дөжек, көнчүле, ширдээн харга кактаар, өөнүң ыш, хирин аштаар.

Шагааның бир чаазында эрте туруп, одун оккулуп, хүн дээп турарда, сан каап, аъш-чеминиң дээжизин одунга оран-чуртунга өргүп чалбарар. Ооң соонда аалының ээң улуг назылыг кижини хүндүлөп хадак тудуп, шагаалажып мендилежиир. Оолдар, уруглар өөнге ада-иезинен шагаалажыыр.

Шагаада баг адар, тевек тевер, билискик чажыар, чадыраа ойнаар, ырлап шоорлаар болгаш кажыктаар.

а. Сөзүглелден кандыг ёзу чаңчыл билип алдыгар.

б. Ёзу чаңчылдыг кезээн тып номчугар. Бодуңнуң бодап турганыңнан тайылбырла.

в. Сөзүглелден аъш-чем болгаш эдилелдер аттарын тып, ийи чарып бижигер.

Ёзу чаңчылдыг кезээн тып номчуурда:

- Дагын кичээнгейлиг номчуур
- Чүге ёзу-чаңчылга хамааржыыр дээрсин тыпкаш, тайылбырлаар.

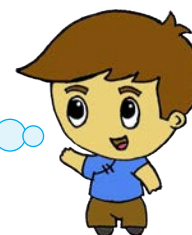

ааршы,

.....
.....

дөжөк,

.....
.....

г. Сөстөрни ажыглап, домак чогаадып аайткар.

шагаа, аъткарып, моол, бүдүү хүн, ээң, өргүп, чажырар, оккулуп.

Үлөгери: Эң көвей малдыг улусту шагаада шаңнаар. Мээң эң дуралыг байырлалым шагаа.

3. Айтырыглар аайы-биле домакташкар.

- а. Шагаада улустар кандыг хеп кедер? Чүге?
 б. Шагаа хүннеринде чүнү кылыр? Чүге?
 в. Шагаа хүннеринде чүнү кылып болбас? Чүге?

4. Шагаа үезинде өөгөрниң улустары чүнү-чүнү кылырын аайткар.

Аачам	Авам	Агам	Угбам	Мен	Дуңмам
ужа кезер, ...	саң каар, ...	балыңга баар, ...	тавак чазаар, ...	тейлээр, ...	тыва тон кедер, ...

Даап бодаанывысты аайтып, бижип өөреникпей

1. Чурукту кичээнгейлиг көргөр.

а. Оол каяа баар.

б. Чурукка

хамаарыштыр кижип бүрүзү бодаанын аайтыр.

*Шаг шаанда бир тодар
Шагаа айында бир тодар*

1. Чурукту эки кичээнгейлиг көөр.
2. Оон чурукта кандыг үеде, кайда, чүү боп турарын, ылгалын көөр, тывар.
3. Чурукта кол маадырның аажы-чаңын болгаш хеви, арны-бажын, ооң күзел бодалын даап бодаар.
4. Даап бодаанын төлөвлөп бижип.
5. Төлөвлөп бижээн аайы-биле аайтыр.

6. Өске адаштарының айтканын дыңнап, бодунуун чазап, экижидер.

Аайтырда:

- Сөстөрү дыңзыг, тода, билдинер кылдыр аайтыр.
- Эштери куду көрүп аайтыр.
- Эштериниң аайтырынга боданып тургаш, делгереңгей кылдыр харыылаар.

2. “Шагаалап аалдааным” аттыг кыска чогаадыг бижигер. Ажыглаар сөстөр:

аът мунар, эже, эне, төрөл, шагаалаар, мендилээр, белек алыр, бууза чиир, хүндүлээр.

3. Өөреникчилер аразында ийи ийилеп ажылдаар.

а. Бижип чогаадыын адажыга номчуп бээр.

б. Адажының айткан саналын кирип, дагын экижидип бижип.

4. Он ийи чылдың аттарының адагар, дугаарын чиге бижигер.

1	күске чылы	кагай чылы	аът чылы
	дагаа чылы	6 чылан чылы	ыт чылы
9	мечин чылы	тоолай чылы	луу чылы
	пар чылы	2 инек чылы	хой чылы

5. Сен кандыг чылдыг сен? Чылыгарны адааш, чуруун чуругар. Өөгөрдө турар улустуң чылын сурагар.

Аачай, силер
кандыг чылдыг
силер?

Дагаа чылдыг
мен, оглум.

6. Кады олурган адажыңнан домакташ. Шагаада улус канчап мендилежип, шагаалаар? Арагарда мендилешкер. *Үлөгери:*

- Амыр чаагай силер бе?
- Менди чаагай.
- Шаг чаагай,
Шагаа чаагай ба?
- Чаагай, чаагай.

7. **Домакташкар.**

а. Чирвеш билен Кежиктиң хоочузун кичээнгейлиг номчугар.

б. Айтырыгларны даап бодагар.

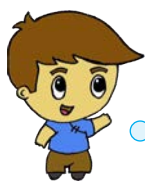
в. Даап бодааныгар аайы-биле арагарда ийи ийинен домактажып, хоочуну дооскар.

- Чүү эң кою?
.....

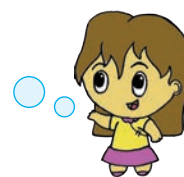
- Сургуул эң коюзу.
- Кым эң коюу?
.....

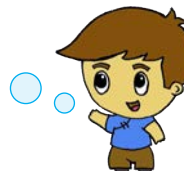
- .....
Ол .....

- Чүгө?
- Чүү эң багай?

- .....
- Чүү эң ажыктыг?

- .....
- Чүгө?

г. Адаштарыгарны дыңнааш, чүгө? деп айтырыгының харызын тодаргай айткар, бижигер.

8. Ырның сөзүн кичээнгейлиг номчууш, чүнүң дугайында ыр болурун даап бодагар.

Оюн билбес оолдарны

Уруглар ырлаар
Оолдар ырлаар
Уруглар ырлаар
Оолдар ырлаар Төөзү ырлаар

Оюн билбес оолдарны
Ортуут-билен каккан болсам,
Ортуут-билен каккаштың-на,
Оюн-сөзүн дыңнаан болсам.

Сөс билбес уругларны
Сөөскен-билен каккан болсам,
Сөөскен-билен каккаштың-на,
Сөзүн база дыңнаан болсам.

Ыр билбес уругларны
Ыяш-билен каккан болсам,
Ыяш-билен каккаштың-на,
Ырын база дыңнаан болсам.

Тоол билбес оолдарны
Тал-билен каккан болсам,
Тал-билен каккаштың-на,
Тоолун база дыңнаан болсам.

Оюн оюн оолдарай
Ойнап көлсөп каткыршыылы,
Чалыы назын уруглары
Чайгы күннүң чечээ кептиг.

- а. Сөстөрнiң утказын тайылбырлагар, оларга домак чогаадып бижигер.

ортуут	сөөскен	оюн-сөс
тал	чайгы хүннүң чечээ	

- б. Сөстөрнi үеге чарып бижигер. оолдарны, сөөскен, чалыы, хүннүң, каткыржып, чоруукай.

9. Тыва уруглар ырларын билир силер бе? Кандыг ырлар билир силер? Адажыгарга ырлап бергер.

Айтырыг домаан даптаакай

1. “Мээң чуртум”, “Чүге?”, “Беш чүзүн малым” деп кичээлдерни сактып, оларнан бодугарга солун болган медээ домактарын тып бижииш, оларны айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

Сөзүглөл	Медээ домаа	Айтырыг домаа
“Мээң чуртум”	.....	.....
“Чүге?”	.....	.....
“Беш чүзүн малым”	.....	.....

Үлөгери: Хара-Дагда аргар, те, чуңма, ас, маны дээн ховар амытаннар болгаш дилги, тоолай, кырза, бөр, тарваан, өрге элбек турар. Хара-Дагда аргар, те, чуңма, ас, маны дээн ховар амытаннар болгаш дилги, тоолай, кырза, бөр, тарваан, өрге элбек турар ба?

2. Тыпкан медээ домактарында чүве аттарын чыып бижигер. Кандыг? деп айтырыгны каап, харыылап бижигер.

Үлөгери: улус – кандыг улус?

көвей улус, чалыы улус, кырган улус, угаанныг улус, машинниг улус, аъттыг улус, малдыг улус, оолдарлыг улус,

Болушкуннарның дараалалын тып, номчуп өөрениикей

1. Тывызыкты тыпкаш,
чүнүң дугайында
өөрениригерни бодап
тыпкар.

*Чечен сөс хөрээмнен үнер
Чечек-сиген чернен үнер*

Дөрбелчин боттуг,
Дөрт чүгүндө аттыг.
Ол чүүл? (.....)

Боданыырда:
- Караагарны шимгеш, ол чүүлдү
даап бодаар
- Бодаан чүүлүн домактажыыр
- Өскелерни эки дыңнаар

2. Кажыктан ойнаар оюннарны адагар, адын бижип алгар.
аът чарыштырар, сага кагар, кажык чажырар, ...

.....
.....
.....

3. Саганы канчап ойнаар дугайында хоочуну улаштыр чогааткар.

Чинчи: Бис ийи ам кандыг оюн
ойнаар бис?

Чирвеш: Сага ойнаар бис.

Чинчи: Саганы канчап ойнаар?

Чирвеш: Мен сеңгээ аайтып бээйм.

Чинчи: Чүү ужун ойнаар бис?

Чирвеш: Оюнга мурнаар ужун,
көвей кажык шүүреп алып
ужурлуг.

Чинчи: Оюнга чүү-чүү херектиг?

Чирвеш: Өске демдектиг азы өске
өңнүг кажык турар. Ону
“сага” дээр. База өске
кажыктар турар.

Сага ойнаарда:

1. Кажыктарны чыйы каар.
2. Саганы өрү чажар.
3. Сага дүжер аразында черде кажыкты чарар.
4. Чарып алган кажыкты шүүреп алып.
5. Шүүреп алган кажыының кырынга саганы дозуп алып.

4. Кажык дугайында мээң эжем, энемнен сураар айтырыгларым.

а. ....?

б. ....?

5. Сөс шурун ойнагар.

Кажык

6. Дүрген чугааны чиге аайтып өөрөнгөр.

Чаашкынназа,
чаашкынназын,
чараш чечек
частып үнсүн.

О.Сувакпир

үнсүн - үнзүн

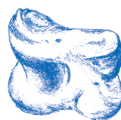
7. Чурукту кичээнгейлиг көргөр. Айтырыгга харыылагар.

- Мону чүү дүшкөн дээр бис?
- Аът чарыштырып ойнап турда,
“Дөрт берге” дүжер болза канчаар?
- Дөрт хой дүшсе ону “Дөрт берге”
деп адаар ба?
- Кажык адып ойнап турда, “Дөрт
берге” дүшсе канчаар?
- Адаанда кажыктарны адагар,
аттарын бижип алгар.

инек –

аът –

теве –

хой –

өшкү –

8. Домактарны четкилдеп бижигер. Ажыглаар сөстөр: сонгуур, чарыштырып, кижиге, аът

Аът чарыштырып ойнаарда, сагыыр дүрүмнөр

Бичии-даа, улуг-даа улус кажыктан аът ..... ойнаар. Ойнаар мурнунда бот боттарының чарыштырар аъттарын ..... Аъттарын ..... бүрүзү аът чаршып үнер черге тургузар. Киржикчилер бичиизинен баштап, кажыкты дүжүрер болгаш ..... дүшкөн санында аъдын бурунгаарладыыр. Ээң эгезинде келген аът тиилээр.

- Үстүнде дараалал аайы-биле аът чарыштырып ойнагар.
- Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрни үелеп бижигер.

Болушкуннарның дараалалын тып, бижип өөреникпей

1. Айтырыгга харыылагар. Дараалал аайы-биле кыска чогаадыг бижигер.

- Өөгөрдө кажык бар ба? Каш кажык бар?
- Ол кажыктар кайыын келген? Канчап чыгган сен?
- Сенде кандыг кажыктар бар? Өңнүг кажык бар ба?
- Кажыкты канчап өңнээр?
- Кажыктан кандыг оюннар ойнаар силер?
- Сеннен кады кымнар кажык ойнаар?
- Кажык ойнаары ажыктыг ба?
- Чогаадыгга бодугар ат бергер.

2. Онаалганы кылгар.

- Өөреникчи бүрүзү чогаадыын номчуур.
- Чогаадыгларны кичээнгейлиг дыңнааш, айтырыгнан айтыргар.
- Ээң солун чогаадыгны шылгататкар.

Айтырыг айтырарда:

- Бүдүн домактан айтырар.
- Айтырар кижиге куду көрүп, дыңзыг, тода айтырар

Харыылаарда:

- Бүдүн домактан харыылаар.
- Адаштары куду көрүп, дыңзыг, тода харыылаар.

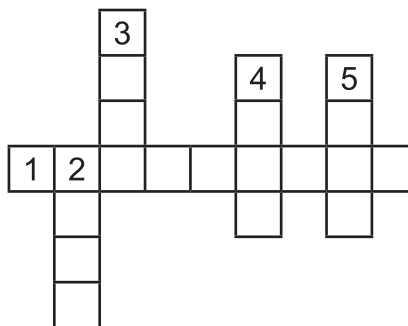

3. Кажык чажырып ойнаар оюнну канчап ойнаар, ооң ойнаар дараалалын бижигер.

- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

4. Сөстөрү тыпкар

- Кажыктың дөрт өске дүжери
- Беш чүзүн малдың бирээзи
- Тыва хөгжүм херексели.
- Аъттың кол херексели.
- Кажыктан ойнаар оюннуң ады.

Доктаадып алгар:

бот, боду, боттары, боттарының, боттарынан

5. Сээң дуралыг оюнуң чүү?

- а. Эки бодап айткар
- б. Ойнаар оюнугар дугайында домакташкар.

6. Бодугарның ойнаар дуралыг оюнугар дугайында бодагар. Адаштарыгарга аайтып бергер.

Мээң дуралыг оюну
(компьютер оюн)

Эки талазы: угаан хөгжүдөр, медээлер тып алыр.
 Чүгө дээрге: компьютерге ажылдап өөрениир.
 Багай талазы: үүр ойнаар.
 Чүгө дээрге: Үүр ойнаарга, кадыкка багай.

7. Бодуң дугайында бижип.

Мээң дуралыг оюну
(.....)

Эки талазы: .....
 Чүгө дээрге: .....
 Багай талазы: .....
 Чүгө дээрге: .....

Доктаадып алгар:

оюн, оюннар, оюну, ойнаар, ойнаарак, ойнады, ойнадым, ойнадывыс.

8. Тоолда болушкуннарның дараалалын билип номчугар, утказын домакташкар.

Бедегелиг Бора-Кушкаш

Эрте бурун шагда, бир бедегелиг Бора-Кушкаш туруп-тур оо. Тенниг хаактың кырынга олулар дээрге, бедегезин чара шанчып каар кептиг болурда, өшкүге барып:

- Өшкү, өшкү, бо хаактың тенин чип бернен деп тур.

Өшкү:

- Бо улуг черде көк сизген эндерлип чыдарда, хаактың тенин чүге чиир ийик мен дээн.

Бедегелиг Бора-Кушкаш көөркүй Бөрге барып тур.

- Бөр, бөр, дээ өшкүнү чип бернен. Өшкү хаакты чип бербейнен тур дээн.

Бөр:

- Мында семис малдың эъди турарда, ол арган өшкүнү чиш канчаар ийик мен дээн.

Унуун Бедегелиг Бора-Кушкаш Аңчыга барган.

- Аңчы, аңчы, дээ Бөрнү адып бернен дээн. Аңчы:

- Сээң Бөрүңнү адар тургаяк, бодумнуң мурнумда чаагай аңнарны адып албайнан тур мен дээн.

Бедегелиг Бора-Кушкаш унуун Күскеге барып тур:

- Күске, күске, Аңчының тонун хыдып бернен. Меңгээ Бөрнү адып бербейнен тур, чылыг тонун барып хыдып бернен деп тур. Күске тургаш:

- Аңчының тонун хыдыр кайда чүвел, бодум мында хөөз чыыр чап чок тур мен дээн.

Унуун соңгаар Бора-Кушкаш хураан кадарып турар оолдарга барып тур.

- Оолдар, оолдар, Күскени өлүрүп бергернен дээн. Оолдар:

- Ындыг Күске өлүрүп чоруур чап кайда бисте, хураанывыс кадарар бис. Күскениң орнунга өрге, тарваан аткай-ла бис дээн.

Онуун Бедегелиг Бора-Кушкаш кидис каап турар хоочуннарга барган иргин.

- Хоочуннар, хоочуннар, оолдаргарны эттеп бергернен дээн. Хоочуннар:

- Ындыг шөлээн кайдал, кидис каап турарывысты көрбейнен тур сен бе?

Хураан кадарып турар эрлиг оолдарывысты чүге эттээр ийик бис дээн.

Бедегелиг Бора-Кушкаш көөркүй арга чадааш, дии өрү үнүп алгаш, дыңзыг-дыңзыг сыгырып тур. Сыгырыптарга, салгын үнүп, кидис каган хоочуннарның дүгүн ап чажыптарга, хоочуннар тургаш:

- Бора-Кушкаш, Бора-Кушкаш, сыгырба, оолдарывысты эттеп берээли – дээш хоочуннар оолдарны эттээр бис дээрге, оолдар Күскени өлүрер деп баарга, Күске аңчының тонун дүрген-дүрген хыдыр бооп-тур. Аңчы корткаш, Бөрнү адып бээр бооп-тур. Бөр өшкүнү чип бээр бооп, өшкү корткаш хаакты чип берип тур. Унуун Бора-Кушкаш көөркүй бедегеги чарылбас, хүнде кээп олулар черлиг, чаагай оруннуг бооп амыр-чаагай чыргап-тур оо.

- а. Чүге бедегелиг Бора-Кушкаш дээн? Бедеге деп чүүл?
- б. Күске аңчының тонун хыдыын ба? Чүге?
- в. Бөр өшкүнү чигген бе? Чүге?
- г. Тоолдан силерге эң солун болган кезээн айткар.

9. Онаалгаларны кылгар.

- а. Тоолда үнүп турар амытаннар адын тып бижигер.

бөр	.....	.....
.....	.....	.....

- б. Көвейниң санынга сөстөрни өскертип бижигер.
хоочун, өшкү, кушкаш, ..., ..., ..., ...
- в. Тоолдан кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни тып бижигер.
Үлегери: кандыг хаак? тенниг хаак. кандыг чер? .....
- д. Тоолда адаан шыйган сөстөрни ажыглап, домак чогаадып бижигер. *Үлегери:* Малдың кежи үнелиг.

.....

.....

10. Кежикке сөстөрни өскертип бижииринге дузалашкар. Үлегерни көргөр. Өскертиир сөстөр: хаак, аът, даш.

Мээң кушкажым
Мээң малым

Сээң кушкажың
Сээң малың

Мээң .....

Мээң .....

Мээң .....

Мээң .....

Мээң .....

Мээң .....

Сээң .....

Сээң .....

Сээң .....

Сээң .....

Сээң .....

Сээң .....

Доктаадып алгар:
мен, мээң, меңгээ, сен, сээң, сеңгээ

11. “Мээң дуралыг оюнум” деп аттыг чогаадыг бижигер. Бижиир бетинде төлевилеп алгар. Бо төлевилелден өске бодугар төлевилеп болур силер.

- а. Кандыг оюнга дуралыг сен?
- б. Чүге ол оюнга дуралыг сен?
- в. Ол оюн ажыктыг болса, чүге ажыктыг деп бодаар сен?
- г. Ол оюн дугайында өске чүнү билир сен?

12. Кажык дугайында дарыйгы медээлерни номчууш, билип алгар.

- а. Кажык оюннары оолдарның угаан, сагыжын сайзырадыыр болгаш оларны аразында эптиг, диктиг кылдыр кижизидер.
- б. Соңгу үениң кажык адар оюн киржикчилери бир оюн үезинде 350-410 дагын олуруп, турар шимчээшкин кылыр.
- в. Моол дылда кажыктың дөрт талазынан дүшкенин хой, өшкү, аът, тебе деп адаар, сүүр ийинен дүжер болса, “онх” деп адаар.

13. Домактарның кайзы сеңгээ солун болду? Чүге? Адаштарыңга тайылбырлап бер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Домактарны кичээнгейлиг номчууш, дараалалынан чиге дугаарлагар.

- 1** Өшкүге барып, тенни чип бернен дээн.
- 2** Бора-Кушкаш ээң соонда сыгырыптарга, салгын үнген.
- 3** Аңчыга барып, бөрнү адып бернен дээн.
- 4** Оолдарга барып, күскени өлүрүп бергернен дээн.
- 5** Күскеге барып, аңчының тонун кыдып бернен дээн.
- Хоочуннарга барып, оолдаргарны эттеп бергернен дээн.
- Бөрге барып, өшкүнү чип бернен дээн.

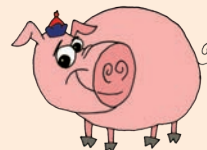
2. Он ийи чылды адагар.

.....

.....

.....

Сөстү көжүрүп бижиириниң дугайында билип алаакай

Сөстү бир одуругнан бир одуруг куду үе аайы-биле көжүрер. Харын чаңгыс үжүктү аттырып-даа, көжүрүп болбас.

База дарыйгы сөстер кептиг сөстөрни көжүрүп болбас деп доктаадып алгар: ыр, эм, ыт, оът, ажыл, сал, саат, шоор, үр, уя, чүък.

1. Сөстөрни ийи бөлүккө ылгап бижигер. Көжүртүнер сөстөрни көжүрүп болур аайы-биле кезектерге чарып бижигер.

Хем, хөл, саазын, ыш, шил, тавак, ном, инек, коңга, тоолай, ыдык, өргүл, хөөрүк, дагылга, тоолдаар, аргасын, хадак, эзерлиг, өөрүшкү.

Көжүртүнер сөстер	Көжүртүнбес сөстер
саа-зын, ...	хем, ...
.....	.....

Кожа турар ийи ажык эмес үжүктөрни үе аайы-биле чарып көжүрер: эм-чи, аал-дар, уй-гу, эр-тем, ном-нар.

Кожа турар ийи ажык үжүктү чара көжүрбес:
өө-ре-нии-кей, ки-чээл-дээр.

2. Шүлүктү номчугар. Сөс бүрүзүн үеге чарып, дүжүрүп бижигер.

Кулун

Кудуруун көдүрүп маңнаарда,
Кулун кандыг чараш.
Киштеп маңнап келирде,
Карак чажы дамдылаар-ла.
Кулун-кулун чараш кулун.
Челе кырында удуун
Кулун кандыг чараш.
Челип маңнап келирде,
Кулун база чараш-ла.
Кулун-кулун чараш кулун.

Делег Гэрэл оглу Меңги

3. Сөстөрни дарыйгы одуруг куду көжүрүп бижиирде, кым, кандыг частырыг үндүргөн? Домакташкар.

Чечен-оол	Калдар-оол
Чаа чылда бистер Соок-Ирей-нен белек алдывыс. Ында көвей өңнүг будуктар, чигирлер, ном суп каап тур.	Чаа чылда бистер Соок-Ирей-нен белек алдывыс. Ында көвей өңнүг будуктар, чигирлер, ном суп каап тур.

4. Шүлүктү аянынг, тода номчугар. Доктаадып алгар.

5. Адаан шыйган сөстөргө домак чогаадып бижигер.

Чаа чыл

Өг өгнүң дөрүнгө
 Өгбелерниң хадаанга
     Чаа чыл келди
     Йөрээл өргүп келди
 Авайымның хайындырган
Аактыг шайының бузунга
     Чаа чыл келди
     Аас-кежик келди
 Дуңмаларым илдегнөп
 Тудуп ойнаар оюнунга
     Чаа чыл келди
     Чаш немеп келди
 Ак меңги дагларынга
 Аң куштуң одарынга
     Чаа чыл келди
     Чаяан кежик келди
 Алдын сарыг хүнге
 Адыл малым өдээнге
     Чаа чыл келди
     Буян кежик келди

Делег Жамиш оглу Гэрэл

6. “Чаа чыл байырлалы” аттыг чогаадыг бижигер. Кыдыраажыгарны чиге ажыглап, сөстөрни көжүрүп бижигер.

а. Бижээн чогаадыгарны адаштарыгарга дыңзыг номчуп бергер.

б. Кичээнгейлиг дыңнагар. Номчуун адажыгарнан айтырыг айтыргар.

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Домакташкар.

Эзир дээрге улуг араатан куш. Ол улуг хаайлыг, чидиг дыргактарлыг, өткүт карактарлыг. Эзир уязы кижиге барып шыдавас, эзим хаяга тудар.

Казах улустар эзирниң оглун бичии турда-ла аң тудар кылдыр өөредиир. База “томага” деп аттыг бөрттү кедирип өөредиир. Өөрөткен эзир бөр, дилги болгаш ирвисти-даа тудар. Баян-Өлгий аймакта амгы үеде эзирнен аң тудар 400 хире аңчылар бар.

а. Эзир уязын кандыг черге чазаар?

б. “Томага” деп чүүл?

в. Айтырыгның орнунга тааржыыр сөстөрнен тып бижигер.

...кандыг? ... аңчы

кандыг?

...кандыг? ... бөр

кандыг?

...кандыг? ... кижиге

кандыг?

...кандыг? ... дилги

кандыг?

...кандыг? ... куш

кандыг?

эзир.

г. Үстүнде сөстөрни ажыглап, үш домак чогааткар.

8. Чалбарыг сөзүн номчугар. Демдек адын тыпкар.

Ээ, мээң төрөөн чаагай чуртум,
Бээр көргөн бедик дагларым,
Хая көргөн хадыр дагларым,
Удур көргөн улуг дагларым.

Сууртунуп өскөн узун ыяштарым,
Сундунуп аккан узун хемнерим,
Мактап ханбас бай хонажым,
Өршээгер, өвүреггер.

9. Тывызыкты тыпкар.

Ала чаваам хыл кажаалыг.

(к.р.к)

Ак кижиге ыглап доостуур.

(л..)

Даап бодап, улаштыр бижикей

1. Дыңнаар чогаал. Сөзүглелди дыңнааш, домактажыыр. Башкыгар эгезин номчуп бээр. Өөреникчилер дыңнаар.

Анай (тоол)

Аажок изиг хүн болган. Анай ядырааш, бичии хая баарынга чыдыпкан.

Авазы чүм оътка таварышкаш, ону харамдыгып чиир дээш, оглун бичии када уттупкан. Бир көөрге, оглу чок. Ол-бо дилеп, боксу дунгужа кыгыргаш чадап каан. Өөрү база чана барган.

Анай оттуп кээрге, хүн ажар четкен. Авазын кыгырган:

- Маай, маай. Ав-аай.

Кым-даа харыылаваан.

- а. Кайда, кандыг болуушкун бооп тур?
б. Сөзүглелдин баатырларын адагар.
в. Анай авазын болгаш адаштарын тыпкан ба?
г. Сөзүглелди доозуп чогаадып аайткар.

- д. Кандыг деп айтырыгга харыылап бижигер.

Кандыг хүн?

изиг

.....

.....

.....

хүн.

Кандыг хая?

бичии

.....

.....

.....

хая.

2. Сөзүглелди улаштыр бижигер.

Дүүн соок хүн болган .....

.....

.....

Дөйлөштүр чогаадып бижип өөреникпей

1. Шүлүк бижип үлөгерни кичээнгейлиг көргө.

Ачамга мен ..... оол мен
Авамга мен ..... оол мен
Адажымга мен ..... оол мен
Ада-чуртумга мен ..... оол мен

Ачамга мен .....
Авамга мен .....
..... мен .....
..... мен .....

- а. Үлөгерни ажыглап, шүлүк чогаадып бижигер. Ажыглаар сөстөр: шынчы, ынак, дузалыг, эрлиг.
б. Айтырыгга харыылагар.

.....

.....

кандыг оол?

.....

кандыг уруг?

.....

.....

.....

2. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар кижиниң эки шынарларын илереткен сөстөрни тып бижигер.

Чижээлээрге: угаанныг кижини, шеверлик оол, ...,
....., ..., ..., ...,
....., ..., ..., ...,
....., ..., ..., ...,
.....

3. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

- а. Эки оол, эки уруг кандыг болур?

Тыва оолдар

Тыва оолдар улуг ёзу-чурумнуг. Улугларны хүндүлээр, бичиилерни азыраар. Олар өгдө олурган кижилерниң мурнунан өтпөс, шимээргевес. Хоочулажып турган улустуң сөзүн үспөс, киришпөс. Тыва оолдар хоп дажывас, меге аайтпас.

- б. Бижиинигерни адаштарыгарга номчуп бергер. Дыңнааш бодугарныын экижидип бижигер.

Кылыг сөзүнүң дугайында эки билип алаакай

1. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөргө.

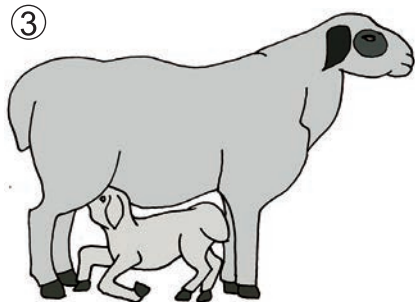
①

②

③

④

2. Айтырыгга бүдүн домактан харыылап б

а. Чуруктарда кым, чүнү кылып тур?

Үлегери: Чирвеш чечек чуруп тур.

Чечен тоол номчуп олур.

б. Үстүндө чуруктарны ажыглап, айтырыгга харыылап, көзенекти долдуруп бижигер.

Кым? Кымнар? Чүү? Чүлөр?	Канчаар? Канчап тур? Канчанган?
Чирвеш	чуруп тур

кым? кымнар? чүү? чүлөр? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни чаңгыс шыйыгнан шыяр. Олар кол сөс болур.
 канчаар? канчап тур? канчанган? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни ийи шыйыгнан шыяр. Олар сөглөкчи болур.

в. Бижээн домаагарның кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйгар.

Үлегери: Оолдар чадыраа ойнап олур.
Хураан иезин ээп тур.

3. **Домактарны номчугар. Кол сөс билен сөглөкчини тыпкар. Айтырыгларны бижигер.**

Домактар

1. Кежик чайын эмдик чаваа өөрөткөн.
2. Удавас дыштанылга эгелээр.
3. Күзүн куштар чанар.

Айтырыглар

1. Кежик чайын канчанган?
Кым эмдик чаваа өөрөткөн?
2. ....
3. ....

4. **Айтырыгларны сөстөргө чиге холбагар.**

кым?	чогаалчылар
чүү?	көрүүп тур
кымнар?	эже
чүлөр?	барган
канчап тур?	чогаал
канчанган?	куштар
канчаар?	хоочулажыыр

5. **Айтырыгга харыылап, домактан чогаадып бижигер. Домактарның кол сөзүн чаңгыс, сөглөкчизин ийи шыйыгнан шыйгар.**

- а. (кымнар?) Башкылар (канчаар?) өөредиир.
- б. (чүү?) ..... (канчанган?) .....
- в. (чүлөр?) ..... (канчап тур?) .....
- г. (кым?) ..... (канчанган?) .....
- д. (кым?) ..... (канчаар?) .....
- е. (кымнар?) ..... (канчап тур?) .....
- ё. (кым?) ..... (канчап тур?) .....

6. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, домакташкар.

Шынчы Эрес

Бир хүн Эрес аяк чуп тургаш, бир сарыг-шоокар шаажаңны ышкыныпкан. Шаажаң шал кырынга дүшкеш, чүү-даа чок чарлып калган. Эрес өгнүң иштин долгандыр ыңгай-бээр көөрге, кижичок болган. Түрген-не шаажаңның бузундузун чыггаш, оларны чажырып каан. Ону кым-даа билбес деп бодаан.

Энези чаштыгаа тургаш, Эрестин аяк чарган даажын дыңнаан чүве иргин.

Эрес чүнү-даа ыттаваан. Ооң соонда боданып олургаш, чугаалаан:

- Мени ажынар силер бе, эней?
- Ажылсак оглун энези чүге ажынар ийик мен.
- Шынап ба?
- Шынап, оглум. Эрес болса чүве мегелевес кижичок болгай.
- Мен аяк чарып кагдым, эней.
- Шының айтканың кончуг эки иргин. Мегечи кижичок багай болгай, оглум.

Х.Ойдан-Оол

7. Онаалганы кылгар.

- а. Домакташкар сөзүглелдин кол утказын тодараткар.
- б. Эрес эки оол ба? Багай оол ба? Чүге?
- в. Сен аяк чарып каан болсуңза канчаар сен?
- г. Мындыг таварылгалар боп турган ба?
- д. Эрес аяк чарып кааш чүнү бодаан? Бодалын бижигер.
- е. Эрес шынын айткан ужурунан аңгаа “Өөрүүшкүн” бижигер.

Эрестин бодалы

.....

.....

.....

.....

Өөрүүшкүн

.....

.....

.....

.....

8. Айтырыгга харыылап бижигер.

- а. Эрес канчанган? .....
- б. Чүү чарлып калган? .....

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Домактарның кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

- а. Аяс чайын аът мунуп өөрөнгөн.
- б. Коңга ыыттаан.
- в. Мал чазын оолдаар.
- г. Уруглар кичээл соонда кино көргөн.

2. Сөстөрни айтырыгларга чиге холбагар.

чүү?	өөрөнгөн	
канчанган?	аалдаар	☐ 😊
кымнар?	угбам	☐ 😐
канчап тур?	ай	☐ ☹️
канчаар?	сылдыстар	
кым?	өккүнүп тур	
чүлөр?	ыраажылар	

3. Айтырыгларга харыылап, домак чогаадып бижигер.

- а. (кымнар?) ..... онаалгазын кылган.
- б. Аът киштежип (канчаар?) .....
- в. (чүлөр?) ..... (канчап тур?) .....
- г. (кым?) ..... (канчанган?) .....

4. Чуруктарда айтырыгларга харыылап, домак чогаадып бижигер.

а. канчап тур?

.....

в. канчаар?

.....

б. канчанган?

.....

г. канчап тур?

.....

Өртемчейниң үжү

1. Өртемчейниң үжүн номчугар. Каш одуругнан бүткен?

Эртем ном тергиин бай
Ажы-төл ортаа бай
Эд хөрөңги адак бай

- Одуруг бүрүзүнүң утказын домакташкар.
- Силерниң номчуп, домакташканыгар тывызык ба, тоол ба, өртемчейниң үжү бе? Делгереңгей домакташкар.

2. Өртемчейниң үжүн номчууш, домакташкар.

Өртемчейниң үш хараңгызы

Эртем чок оолдуң көрээ бир хараңгы
Хой чок аалдың өдээ бир хараңгы
Соңгаар көргөн үңгүр бир хараңгы

3. Өртемчейниң үш чиигин чиге кылдыр бижигер.

Чиге бижиирде:

- Сөстөрни эки кичээнгейлиг номчуур.
- Бижиинин номчуп хынаар.

.....
.....
.....

бир чиик.

4. Ийи ийилеп домакташкар, айтырылгарга харыылагар.

- Кагарда суг чүгө чиик болур?
- Ужарда дүктү чүгө чиик дээн?
- Сиген чиик бе?

5. Бижиинигерни хынап көргер, дагын бижигер.

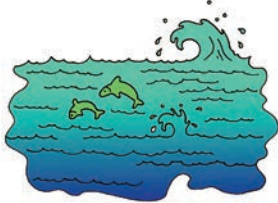
.....
 .....

6. Даап бодагар.

а. Чечен-оолдуң чуруун чуруктарын кичээнгейлиг көргөш, домакташкар.

б. Чуруктарга таарыштыр өртемчейниң үжүн четкилдеп бижигер. Ажыглаар сөстери: (сылдыстан, сугнан, дазылдан)

Дээдис ..... бай
 Далай ..... бай
 Чер ..... бай

7. Өңнерге өртемчейниң үжүн чогааткар.

- Кандыг өңге шүлүк чогаадыыр бис?
- Көк өңге чогаадыыкай. Чүге дизе тыва улустуң дуралыг өңү.
- Че, ынчалаакай. Ажыглаар сөстөрни уругларга база берип каакай (дээдистиң, хем, хадак).

Өртемчейниң үш көгү

Аяс ..... өңү бир көк
 Хап бадар ..... бир көк
 Хүндүлөп тудар ..... бир көк

8. Домакташкар.

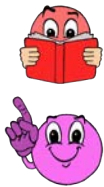

а. Өртемчейниң үжүнге дөөйлөп чогааткаш, ангиге номчугар, аргагарда домакташкар.

б. Домакташкар, бижиин өртемчейниң үжү шүлүүгерни дагын экижидип бижигер.

Доктаадып алгар:

чогаадыыкай, бижиикей, чуруукай, будуукай, бодаакай, санаакай, ойнаакай, көрээкей, кылаакай, берээкей, алаакай, ырлаакай, үнээкей.

9. Өртемчейниң үштерин дыңзыг, тода, аянныг номчууш, шээжилеп алгар. Өртемчейниң үжүн дөөйлөп чогаадып бижигер.

Өртемчейниң үш түргени

Салгынныг хүннүң булуду бир түрген
Угаанныг кижиниң сагыжы бир түрген
Эки аъттың чоруу бир түрген

Өртемчейниң үш бужары

Дыргактың харазы бир бужар
Хууйлуга хахуул бир бужар
Оорчунуң холу бир бужар

Өртемчейниң үш чаагайы

Он бештиң айы бир чаагай
Алгыг шөлдүң чечээ бир чаагай
Ада-иениң сургаалы бир чаагай

Өртемчейниң үш бергеzi

Даш кырынга үнүш өскүрери бир берге
Суг кырынга оът оккулары бир берге
Инектиң мыйызынга хар доктаары бир берге

10. Дарыйгы түрген чугааны чиге, дүрген аайтып өөрөнгөр.

Кижини кижини кижини дээрге,
кижини кижини кижини дээр.
Кижини кижини кижини дивеске,
кижини кижини кижини дивес.

Йөрээл

1. Домактарны четкилдеп бижииш, йөрээлди шээжилеп алгар.

Ажыглаар сөстөр: чиик, кадыг, ак, чиик.

Тая аскырның саары болсун,
Тарлан буганың мойнаа болсун,
Харнан ..... болсун,
Көвөңнен ..... болсун,
Сөстен ..... болсун,
Сөөктен ..... болсун.

- а. Үстүндө йөрээлди кажан, кай үеде аайтып болур бис?
б. Өске кандыг йөрээл дыңнап турган силер? Айткар.

Ээзи мөңгө болсун,
Эди хээрек болсун.
Орлуп, элөп турсун,
Даарадып кедип турсун.

2. Арагарда домакташкаш, айтырыгларга харыылагар.

1. Үстүндө йөрээлди кажан, кымга аайтыыр?
2. Даараан чаа тон кеткен кижинен өске кандыг кижиге аайтып болур?
3. Тыва тоннуң кезектерин адагар.
4. Аттарын кыдыраажыгарга бижигер.
5. Йөрээлде сөстөрниң кыска ажык үннүң адаанан бир, узун ажык үннүң адаанан ийи шыйгар.
6. Йөрээлден узун ажык үннүг сөстөрни тыпкаш, үеге чарып бижигер.
7. “Тыва тоннуң ажык дузазы” дээн аттыг кыска чогаадыг бижигер.

Доктаадып алгар:

тон, лавшак, ша, допшу, шилби, чең, хой, колдук, эдек, мурнуу эдек, артыы эдек, чиңмилге, кур.

Тоолчургу чугаа болгаш тоол

1. Тоолчургу чугааны кичээнгейлиг номчугар.

Тарваан тыптыын дугайында тоолчургу чугаа

Делегейге чеди хүн күн үнүп, каң качык болган. Эрегей-Мерген чеди хүннү адар деп мөөрей кагган. Алды хүннү аткан. Эң соңгу хүннү адарда, аразынга делдиген ужуп кирген. Аткан огу делдигенниң кудуруун чире апарган. Чеди дугаар хүн корткаш, даг ажа барган.

“Делдигенниң кудуруун чире адып кагдым” дээш, Эрегей-Мерген эргээн одура ызыргаш, чажыпкан. Унуун дөрт эргектиг тарваан болгаш чер алды куду кире баргаш мынча дээн:

Мерген оолдуң дергиниң күнесини,

Багай оолдуң карааның ыды болайым.

Ол мерген кижиге тарваан боп хуулуурда база мынча деп аайткан дээр:

Дөрвүгүр эрним дергиге катсын,

Шагжыгыр сөөгүм сайга катсын деп аайткаш, тарваан болган.

2. Айтырыгларга харыылагар.

- Эрегей-Мерген хүннерни чүгө аткан?
- Делдигенниң кудуруу чүгө чирик болган?
- Эрегей-Мерген чүгө тарваан болган?
- Эрегей-Мерген кандыг кижиге?

Кандыг эрин? Чуга эрин:

.....

Кандыг оол? Багай оол:

.....

Кандыг сөөк? Шагжагыр сөөк:

.....

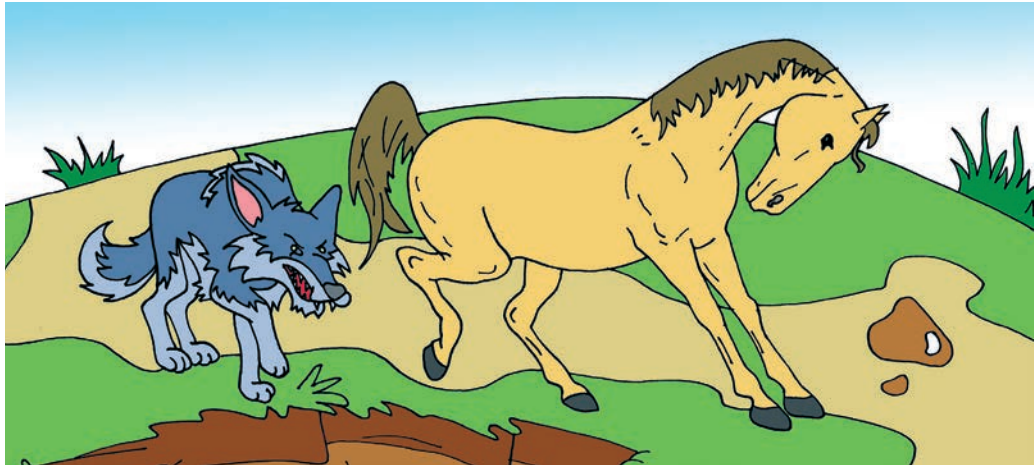
Доктаадып алгар:

мөөрей, мөөрейлежиир, мөөрейлежип, мөөрейлешкен,
мөөрейге, мөөрейни, мөөрейде, мөөрей куду.

3. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Аамай бөр (Моол чоннуң тоолу)

Бурун бир шагда бир бөр оруктан бар чыдып тур. Ынчангыжа орук кырында мөөн чыдып тур. Ону бөр көрүп кааш, чиир деп баарда, Мөөн:

- Бөр силер мени чивегер. Бо мурнуу ийикте бир аът балгашта дүжүп калган чыдыр. Силер ону барып чигер дээрде, бөр ооң сөзүңге кирип, ол черге барып көрсе, шынында бир аът балгашта кептелип калган чыдыр иргин дидир. Унуун ону чиир деп баарда, аът аайтып тур:

- Бөр силер мени чииринге далашкаш канчаар силер. Ээң баштай балгаштан үндүрүп ап чигер деп тур. Ооң аайтканынан балгаштан үндүрүп кааш чиир дээрде, силер мени балгаштыг шиинде чип канчаар ийик силер, балгажым шеверлеп кааш чигер деп тур. Бөр база-ла аайтканын кылгаш, чиир деп тур. Унуун аът:

- Мээң артыы даваным дуюунда бир бижик бар, силер ону көргернен дээн иргин. Унуун бөр аъттың дуюунда бижикти көөр деп баары билен аът ооң маңнайын чара тепкеш, маңнап чоруй барып тур оо.

4. Айтырыгларга харыылагар.

- Бөрнү чүге аамай дээн?
- Бөрнү мегелээн кептиг аамай чорук көвүдесе чүү болур?
- Меге аайтыыр эки бе? багай ба?

5. Харыылагар. Эки бе? Багай ба?

- Ангиге кичээлин кылып шыдавас оолдарга дузалажыыры.
- Онаалгазын кылбаан оолдарны башкы чаңчаары.

Ак чем

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бурун шагнан бээр тыва улус малдың агынан янзы-бүрү чемнер кылып келген. Сүттен кылган чемнер хоолдуг болгаш амданныг база кижиниң кадыына херектиг.

Чазын мал оолдаарга, төлүн уураанга тодуруп алгаш-ла баглап, эдирип, саап эгелээр. Чүгө дээрге, төл мал улуг сүт эмер болса, өдөр болгаш өлүп болур. База сүдүн саап, ак чем кылырының аргазы болур.

Сүт – ак чемниң дээжизи. Сүттен көвей ак чем кылыр. Оларга тарак, хойтпак, быштак, иртпек, ааршы, шүүмек, кадык болгаш ак үс, сарыг үс хамааржыыр.

Ак чем ажыктыг. Ак чемни хүннүң хереглээкей.

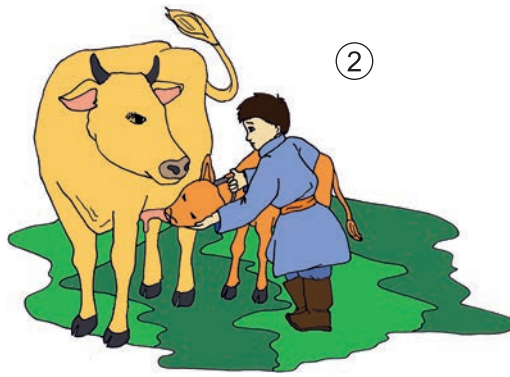
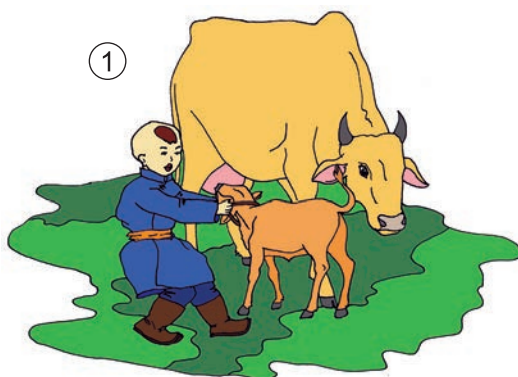
- Сөзүглелге ат бергер.
- Сөзүглелди номчууш, чүнү билип алдыгар? Домакташкар.
- Сөзүглелден ак чемниң адын тып бижигер.

Үлегери: Ааршы, курт чиирде, диш быжыг болур.
Быштак эң хоолдуг чем.

2. Домакташкар.

- Кандыг малды эдирип саар? Чүгө эдирип саар? Эдиргеш төлүн тыртарда, канчап тыртар?
- Чурукту кичээнгейлиг көргөш, тайылбырлап аайткар.
- Инек билен бени саары дөөй бе, азы өске бе?

3. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Сүттүг шай болгаш хымыраан

Сүттүг шай болса, тываларның хүннүң хереглээр суксуну. Олар хой, өшкү, инек, сарлык, тева, ивиниң сүдүнөн шай сүдээр. Хойнуң, сарлыктың сүдүнөн сүдээн шай сүрлүг амданныг болгаш база хоюг болур.

Сүт элбек үеде шай сүдээр сүттү тускаа соога кудуп алгаш, хүнзедир шай сүдээр. Өгге кижжи кээрге, шай артыын чылдып бербес, чаа шай хайындырып ижиртиир чаңчылдыг.

Хымыраан бичии уругларга шай орнунга ижиртиир суксун болур. Хайындырган дустуг сугга сүттү улгаттыр куткаш, кады хайындырарга хымыраан болур.

- а. Сөзүглелде чүнүң дугайында бижиин?
- б. Хымыраан болгаш сүттүг шайнан өске шайның кандыг төрелдери турар? Кандыг шай? дээн айтырыгга харыылагар.

- в. Сөзүглелден шайга хамааржыыр кандыг ёзу чаңчыл билип алдыгар?

- г. Сөзүглелден үлегерге таарыыр сөстөрни тып бижигер.

--	--	--

4. Айтырыгларга харыылап бижигер.

- а. Шайны канчап хайындырар? .....
- б. Хымыраанны канчап кылыр? .....
- в. Шайны кымнар ижер? .....
- г. Сүт ажыктыг ба? Айткар. ....

Доктаадып алгар:

сүт, сүттүг, сүдээр, сүт куду, сүдү, сүдүм, сүдүң, сүттүң.

5. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

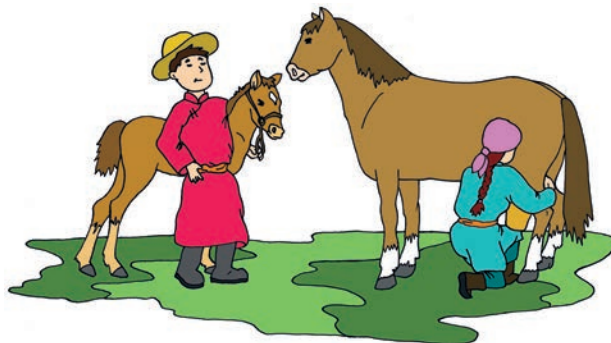
- а. Чурукту көргөш, сөзүглел чүнүң дугайында болурун даап бодааш, аайткар.

Кымыс

Кымыс эм шынарлыг, ажыктыг суксун. Кымысты бе сүдүнөн кылыр. Бени саггаш, сүдүн тускаа савага шүггеш, дорзукка кудар. Сериин черге чартык хүн хире тургузуп, өйлөп-өйлөп быжар. Ынчап белеттээн ажыг эмес сүдүн саамал, ажыын кымыс дээр.

Кымыс тываларның хүндүткел чеминге хамааржыыр. Байыр наадым үезинде чарыш аъттарының мурнакчыларынга, бөгелерге суксун кылдыр бээр. Аалчыларны кымыстан уктуур.

Бениң сүдүн эм кылдыр база ижер.

- б. Сектер орнунга тааржыыр сөстөрни тып бижигер.
- Кымыс ..... суксун.
  - Тиилээн бөгелерге болгаш ..... суксун кылдыр бээр.
  - Бениң сүдүн ..... кылдыр ажыглаар.

- в. Кандыг деп айтырыгга харыылап, сөс каттыжыышкынын тып бижигер.

кандыг суксун?

кандыг сава?

кандыг чер?

кандыг сүт?

кандыг аът?

6. Кандыг-даа мал наам этпес. Мал аштаанда, суксаанда, аарты кагарда, төлүн болгаш өөрүн чоктаанда, өөрүүрде, ээзинге эргелениирде эдер. Ынчалза чылгы мал канчаар?

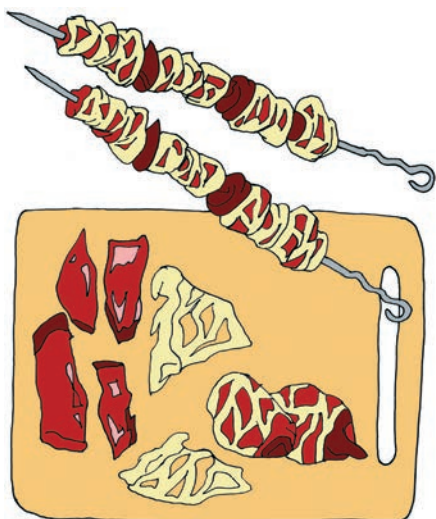
Доктаадып алгар:

саг + гаш – саггаш, шүг + геш – шүггеш

Ээттен кылыр чемнер

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, айтырыгга харыылагар.
  - а. Ээттен кылган кандыг тыва чемнер билир силер? Адагар.
  - б. Кандыг чемге дуралыг сен?
  - в. Ол чемни канчап кылырын билир сен бе?

Согаажы

Тыва улус шыыра мал шеверлээрде, ооң эъди быжарынан мурун согаажы деп чемни кылыр. Ону кылырда, баар билен эдир чагнан кылыр. Чиг баарны чугажак чугажак кылдыр кескилээш, эдир чагга ораар. Эдирге орааган баарын аразында бичии бичии чайлыг кылдыр шишке шанчып дискеш, хоованда кес кырынга тудуптарга, кес кырынга дамдылаан үс чалбыышталып кыва баар. Ол отка шишке дискен баарын аңдара-дүндере тудуп быжыар.

Унуун амдангыг чагай согаажы белен болур.

2. Айтырыгларга харыылагар.
  - а. Сөзүглелден чүнү билеп алдыгар?
  - б. Согаажыны чүү чүүнен кылыр?
  - в. Согаажы кылырда өске чүлөр херектиг?
  - г. Дарыйгы домакты утка аайы-биле шын домак кылдыр дагын чазай бижигер.

Эдир чагны баарга ораагаш быжыар.

3. Дүрген чугааны шээжилеп алгаш, аайткар.

Шишке шиштээр, дискеш быжыар.

Кандыг?

от

4. Айтырыгга тааржыыр сөзүн тып, чиге холбагар.

Кым?

Канчаар?

Чүү?

кезер

чуга

улус

5. Сөзүглелди номчуурда, адаанда онаалгада берген дугаар бүрүзүнде киирген сөстөрнен утказынга тааржыырын соңгуп номчугар.

Кырмызык

Кыштың соогу эгелээрде, тыва кижы кыштан 1) ..... чедир чиир согумун белетээр.

Согум соярда, чаавыла кырмызык суггар. Ону кылырда, хойнуң азы өшкүнүң 2) ..... иштинге малдың ижин-баарын суггар. Аңгаа чаглыг эът, өкпе, чүрек, баар, бүүрек, шөйүндү, чумур, мөөн, саргыйякты 3) ..... суп дооруп каар. Чем кылырда, ону эргизип алгаш шаптылай доорап, амданныг чаагай чем кылып чиир.

Кырмызыктан колдуунда цуйван, бууза, ораамык дээн чемнерни кылыр. Кырмызыкта эъттиң эң-не улуг 4) ..... кезээ турар.

1. часка, чайга, күске
2. шөйүндү, мөөн, кырын,
3. ораап, холуштур, соганалап
4. багай, чаглыг, витаминниг

а. Боданып тургаш, айтырыгга харыылагар.

1. Кырмызыкты чүге часка чедир чиир? Чүге чайның айында чивес?
2. Кырмызыкты чүге бода малдың кырнынга суп болбас?
3. Кырмызыкты эъттиң эң шынарлыы дээниниң ужуру чүде?

б. Сөстөрни номчууш, сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

эъди

хойнуң эъди

согум

.....

чаагай

.....

кылыр

.....

6. Тывызыкты чараш кылдыр бижииш, тыпкаш, чуруун чуругар. Каттангызын кыртаарда, Карак чажын төгүлдүрер. (.....)

7. Үжүктөрөнөн сөс чогаадып бижигер.

а) дыштанылгавыс

б) кичээнгейлиг

а) тын, ...
.....
.....

б) ине, ...
.....
.....

Аъш-чембе холбаалыг ёзуннар

1. Адаанда адаан тыва улустуң шээрлээр ёзуннун кичээнгейлиг номчууш, арагарда домакташкар. Чүге? деп айтырыгга харыылагар.

Хайныма, изиг суг, шай, мүннү чер куду төкпес.

Келген аалчыга өжүн дүлүп бербес.

Аршаан, хем, булактан суг алырда, шевер хымыш, сава хереглээр. Сугга актыг сава киирбес.

Шай, сүттү эжик куду көзүлдүр саарбас.
Чарынны диштеп кемдивес.

2. Өске аъш-чембе холбаалыг кандыг ёзуннар билер силер?

.....
.....

3. Домактарны айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

- Изиг суг, шай, мүннү чер куду төкпес.
- Элесинниг сайыр болгаш оът өспээн черге от оккулар.
- Шевер хымыш, сава хереглээр.
- Сугга хирлиг чүве чугбас.

Үлегери: Изиг суг, шай, мүннү чер куду төгер бе?

4. Уzun тынышты аайтып өөрeнгeр.

а. Чарын деп чүүл? Ол кайда турар?

Бир чарын, Ийи чарын, Үш чарын, Дөрт чарын, Беш чарын, Алды чарын, Чеди чарын, Сес чарын, Тос чарын, Он чарын,	Он бир чарын, Он ийи чарын, Он үш чарын, Он дөрт чарын, Он беш чарын, Он алды чарын, Он чеди чарын, Он сес чарын, Он тос чарын, Чээрби чарын,	Чээрби бир чарын, Чээрби ийи чарын, Чээрби үш чарын, Чээрби дөрт чарын, Чээрби беш чарын, Чээрби алды чарын, Чээрби чеди чарын, Чээрби сес чарын, Чээрби тос чарын, Үжен чарын, Үжен бир чарын .....
---	--	--

б. Узun тынышка дөөйлештир узun тыныш чогаадып бижигер.
Бир тыныштан аайтып өөрeнгeр. Чижээлээрге: Бир дөс, ийи дөс,
.....
Азы бир карак, ийи карак, ...

5. Кым көвей чем аттарын тывар? Тыпкан сөстөргөрни бижигер.

с	о	г	а	а	ж	ы	ч
ө	х	у	м	к	э	ң	т
о	у	о	ө	у	ъ	б	ү
т	у	у	о	э	т	ы	э
а	ш	с	т	р	о	д	ң
ф	у	м	ү	н	т	а	ө
б	у	у	з	а	ө	а	ж
о	р	а	а	м	ы	к	ң

- а. ....
- б. ....
- в. ....
- г. ....
- д. ....
- е. ....
- ё. ....
- ж. ....

6. Домактарны айтырыг домаа кылдыр өскерттип бижигер.

Үлегери: Мен онаалгам кылыр мен. Сен онаалгаң кылыр сен бе?

- а. Уруглар, оолдар ада-иезиниң сөзүнгө кирер.
- б. Мөргөн дуңмазынга үргүлчү дузалажыыр.
- в. Мен эртен, кежээ дижим чуур мен.
- г. Соокта чылыг хевивис кедер бис.
- д. Бис башкывысты хүндүлээр бис.

7. Сөстөргө ба? бе? сөстөрнү шын холбааш, ийи чарып бижигер.

чоруур, бээр, ажилдаар, кылыр, киирер, ораар, көөр, илер, ижер, чуур, аштаар, ырлаар, шоорлаар, өккүнер, чиир, көдүрер, эштиир, үнер, алыр, даараар, мунар.

Үлегери: чоруур ба? бээр бе? .....

.....

.....

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Домактарны номчууш, “ие”, “чок” дээн харыының кай бирээзин соңгуп харыылагар.

Домактар	Ие	Чок
Хайныма, изиг суг, шай, мүннү чер куду төгер.		
Сугну шевер хымыштан узар.		
Бениң сүдүн эм кылдыр ижер.		
Кырмазыкка чаглыг эътти, ээгилерни, моюунну суп доорар.		
Согаажыны баар билен эдир чагнан кылыр.		
Сүттен эъттиг чем кылыр.		

2. Таарыыр сөстен тып, домакты четкилдеп бижигер.

- а. Ааршы, куртту чиир болза ..... эки.
- б. Улуг ..... чем чивес.
- в. .... бөгөлөргө суксун кылдыр кудуп бээр.
- г. Төл мал улуг сүт ижер болса .....
- д. Чиг баарны ..... ораар.

Өөреникчилерниң бижиир чогаадыглар аттары

1. Мээң дуралыг кичээлим
2. Хөглүг чай
3. Мээң өг-бүлөм
4. Мээң адажым
5. Бистиң анги
6. Күс
7. Чаа чыл
8. Бистиң сургуул
9. Бистиң сумун
10. Шагаа
11. Амралта эгеледи
12. Мээң дуралыг чемим
13. Кыш келди
14. Час
15. Мээң башкым
16. Бистиң дуралыг номувус
17. Мээң авам
18. Мээң аачам
19. Мээң эжелиг малым
20. Мен эки өөреникчи мен

Өөреникчилерниң бижиир эдертиглери

1. Мен тыва мен

Арт арттың оваазынга
Дажын көдүрген тыва мен.
Аал аалдың көжүнге
Дээжизин доскан тыва мен.
Мен, меңги даглыг чурттуң оглу мен.
Мен, меңгүн суглуг чурттуң уруу мен.
Мен тыва мен.

2. Өртемчейниң үш дүргени

Салгынныг хүннүң булуду бир дүрген
Угаанныг кижиниң сагыжы бир дүрген
Эки аъттың чоруу бир дүрген

3. Өшкү

Хой-биле кады чурттаар,
Хаялыг дагга оъттаар,
Чымчак көвең кептиг тивиттиг,
Чуңма уктуг өшкүлерим.

Барыклайы ийистээш,
Божуу дүрген өзер мал.
Кандыг-даа бергеге ужурап,
Коданын черле кагвас мал.

4. Аалдың улуг оглу

Кырында улуг чүктүг,
Кырга чүткүүн тебе көөркүй.
Артында көвей дуңмалыг,
Аалдың улуг оглу көөркүй.

Чүьктүң улуун көдүрер,
Адан тебе бир чаагай.
Чүве-ле болса дуңмаларым дээр,
Аалдың улуг оглу бир чаагай.

5. Ак чем

Сүттен кылган чемни ак чем дээр. Оларга ааршы, быштак, курт, үс, ээжигей, өреме, тарак, хойтпак, шүүмек, иртпек хамааржыыр. Ак чем кижиниң кадыынга сүрлүг эки. Малдыг улус ак чемни чылдың дөрт үезинде хереглеп турар.

6. Чай

Чайгы үе чаагай. Оът-сиген өзер, чүзүн-бүрүн чечек, калбы үнер. Чайын аъттыг шаап, чаршып ойнаар бис. Анай, хураан кадарып, бут чалангаш чоруурда, кадыкка эки. Хой, өшкүнү саап, ак чем кылырынга дузалажыыр бис. Чайын чыгган ак чемни часка чедир хереглээр.

7. Ховар аңнар

Бистиң чуртта Кызыл номба кирген аңнар көвей. Оларны ховар аңнар дээр. Адыг, аргар, кошкар, те, чуңма, ирвис, сыын дээн ховартаан улуг аңнар турар. Олар чаңгыс моолда эмес, өске чурттарда база ховартап турар.

8. Чуртум

Кижичурттуг, куш уялыг дээр. Кижиниң төрөөн чурту эргим. Тываларның көвей кезээ шаанан тура Цэнгэл Хайыракан билен Алдай Беш Богданың белинге чурттап келген. Алдай Беш Богданың баштайгы дагылгазы 2014 чылдың чайның ортаа айында болган. Моол улустуң баштыңы 2012 чылда бо Хайыраканны төрениң дагылгалыг даа кылдыр чарлыктаан.

9. Эдик

Эдикти тывалар өрү аастыг хеп деп хүндүлөп чоруур. Эдиктеривисти шевер, камныг кедээкей. Эдиивисти үзөп, аштап чоруукай. Эдиктен суг, балгаш сүзүп болбас. Эдиивисти үргүлчү камныг эдилээкей.

10. Тыва оолдар

Тыва оолдар улуг ёзу-чурумнуг. Улугларны хүндүлээр, бичиилерни азыраар. Олар өгдө олурган кижилерниң мурнунан өтпес, шимээргевес. Хоочулажып турган улустуң сөзүн үспес, киришпес. Тыва оолдар хоп дажывас, меге аайтпас.

11. Кажык

Кажык тыва уругларның үндесин оюну. Өг бүрүзүндө кажык турар. Уруглар кажыктарын чүске чедирер деп чыыр. Кажыктан ойнаар оюннар уругларның угаан бодалын сайзырадыырынга улуг ажык дузалыг. Кажыкты чажырып ойнаарда, ону санаар. База адып ойнаарда, ооң дөөй дүрзүлерин кичээнгейлиг көөр.

12. Чылгы мал

Он ийи чылдың чеди дугаарында аът кирген. Аът болса малдың иштинден эң көвей чүзүннүг мал. Ак, доруг, шилги, калчан, калчан-хара, хула, калчан-хула, калдар, көк аъттар турар. Аътты кулун турарда, тудуп өөредиир.

13. Кат

Катты бышпаан турарда чыгбас. Бышкан соонда, чыырда, катты сывын үспейн, бир бирлеп эптиг чыыр. Дазылынан казып ап болбас. Катты чыып алгаш, чуп шеверлээш, ооң витаминниг шынарын ышкындырбайн хереглээр.

14. Хой

Беш чүзүн малдың иштинде хой улуг ажыктыг мал. Хойнуң эъдин, чаан, кежин, дүгүн, дуюгларын, сөөгүн хереглээр. Малчыннар оларны садып теңге кылыр. Хойнуң дүгүн чайын өдекке кагбас. Көжерде чыып алыр. Хою көвүдээрге, малчыннар оларны садар болгаш эътке бээр.

15. Шагаа

Шагаа дээрге эрги чылды аъткарып, үнүп келген чаа чылды байырлап уткуур тыва болгаш моол чоннуң улуг байырлалы болур. Шагааны кыш дооступ, частың айы эгелеп турар үеде байырлаар. Шагаага күстен эгелеп белеттенип эгелээр. Шагаада баг адар, тевек тевер, билискик чажыраар, чадыраа ойнаар, ырлап шоорлаар болгаш кажыктаар.

16. Диш

Кижиниң дижи кадык турар болса, ол кижиде кадык турар. Дишти хүнде доктаамал ийи дагын чуп чаңчыгар херек. Бодунуң дижинге таарыыр дишчуур болгаш фторлуг оо хереглээр. Дишчуурну 2-3 ай иштинде солуп турар. Чигирлиг чем, суксун хереглевес болса эки. Диштиң эмчизинге чылда 2 дагын дижин көргүзүп, хынадып турар.

17. Ногаа

Сээң хүннүң чип турар чемиңниң үштүң бир хуузун ногаа ээлээр уjurлуг. Ногаа билен чимистиң кай-бирээзин хүннүң хереглеп турсагар, ынчан сеңгээ аарыг улуг дегбес. Ногаада витамин улуг турар. Улуңгуюнда ногаан болгаш калбылыг ногааларны хереглээрге эки.

18. Кымыскаяк

Кымыскаяк боду бичии-даа болса, эң ажилсак амытан. Кымыскаяктың уязын көрүп турган силер бе? Олар аай-дедир ак чүвелер дажып турарын көргөн болур силер. Ол бодунуң оглун изиг азы шыктан хамгаалап база бир уянан бир уя куду ынчап дагын-дагын дажыыр иргин. Ажилсак кымыскаяктар бирнен беш чыл амыдыраар.

19. Ат дугайында

Аът киштежип таныжар, кижиде чугаалажып таныжар деп сөс бар. Танышпас улустар харгыжарда, мендилешкеш-ле адын сурап билер. Кижиниң ады уjur уткалыг болур. Оолдарын багай чүвенен хамгаалаар дээш, Чүдекпен деп ат бээр. Наадым үезинде төрөөн болса, Наадым деп адаар. Сээң адың кандыг уткалыг ирги?

20. Мээң адажым

Чула адажымнан кады чаңгыс ангиде өөренип турар мен. Ийилээн кады онаалгавыс кылыр бис. Ойнаарда база кады бис. Чула улуг дузааргак. Меннен болгаш өске адаштарынан чүнү-даа харамнанбас. Адаштарынга чалаң дузалажып чоруур. Чула дузааргак, ажилсак база көөлсек.

ТЫВА – МООЛ СӨСТҮК. ТУВА – МОНГОЛ ТОЛЬ

№	Тыва дылда сөстөр	Моол дылда сөстөр
1	үн	авиа
2	үжүк	үсэг
3	ажык үн	эгшиг
4	өк-биле адаар ажык үн	хэлний угаар хэлэгдэх эгшиг үсэг
5	сөс (сөстөр)	үг (үгс)
6	ажык эмес үн	гийгүүлэгч
7	домак	өгүүлбэр
8	сөстүң тургузуу	үгийн бүтэц
9	чогаадылга кожумаа	дагавар
10	өскертилге кожумаа	нөхцөл
11	төрөл сөс	үүсмэл үг
12	чүве ады	жинхэнэ нэр
13	падеж	тийн ялгал
14	демдек ады	тэмдэг нэр
15	удурланышкак уткалыг	эсрэг утгатай
16	сан ады	тооны нэр
17	медээ домаа	хүүрнэх өгүүлбэр
18	айтырыг домаа	асуух өгүүлбэр
19	кыйгырыг домаа	анхааруулах өгүүлбэр
20	кылыг сөзү	үйл үг
21	домактың кежигүннери	өгүүлбэрийн гишүүд
22	кылыг сөзүнүң үелери	үйл үгийн цагууд
23	сөзүглел	эх
24	эдертиг	найруулан бичих

25	чаа сөс чогаадыр	үг бүтээх
26	айтырыг	асуулт
27	айтырыгга харыылаар	асуултад хариулах
28	сөс каттыжышкыны	холбоо үг
29	нарын демдек аттары	нийлмэл тэмдэг нэр
30	чогаадыг	зохион бичлэг
31	эрткен үе	өнгөрсөн цаг
32	амгы үе	одоо цаг
33	келир үе	ирээдүй цаг
34	шын бижиир, чиге бижиир	зөв бичих
35	кол сөс	өгүүлэгдэхүүн
36	сөглөкчи	өгүүлэхүүн
37	көвейниң саны	олон тоо
38	чаңгыстың саны	ганц тоо
39	үлегер	жишээ
40	сөстүң үези	үгийн үе
41	көзөнкө	хүснэгт
42	кыдырааш	дэвтэр
43	четкилдөп бижиир	гүйцээж бичих
44	чогаадып бижиир	зохион бичих
45	көвей сөк	цуваа цэг
46	хуу ат	оноосон нэр
47	биче сөк	таслал
48	сөс чинчизи	үгийн сүлжээ

ТУВА ХЭЛ II

Тува хэлээр сургалт явуулж буй сургуулийн II ангийн сурагчдад болон тува хэл эхлэн суралцагчдад зориулав.

Зохиогчийн баг

Ахлагч: Х.Гансүх, доктор (Ph.D), Боловсролын судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан

Гишүүд: Баян-Өлгий аймгийн, Цэнгэл сумын II сургуулийн багш нар
Х.Батсүх
З.Нарантуяа
Н.Мөнххүү

Редактор: М.В. Бавуу-Сюрюн, доктор (Sc.D), БНТува улсын их сургуулийн профессор

Техник редактор: Т.Нарангарав, докторант, МУИС-ийн багш

Зураач: Г.Хонгорзул

Хэвлэлийн эх бэлтгэгч: А.Чинбат

Формат 84x108/8
Офсет хэвлэл. Офсет хэвлэлийн цаас. 70 гр/м²
Хэвлэлийн хуудас: 15 х.х.

“Бест Колор Интернэшнл” ХХК-д хэвлэлийн эхийг бэлтгэж, “Соёмбо принтинг” ХХК-д засварлаад 300 хувь хэвлэв.

ISBN 99973-63-34-3

9 789997 363343